

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 31 * άνοιξη 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Δάσκαλος προς μαθητή: μια επιστολή του Χρήστου Ευαγγελίδη προς τον μαθητή του Ε. Ροΐδη. Μια ματιά στις σχέσεις τους [3] ~ ΑΝΤΩΝΗΣ Λ. ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, Οι παιδαγωγικές ανταλλαγές της Σαπφούς Λεοντιάδος και του Χρήστου Ευαγγελίδη και ειδήσεις για τα οικοτροφεία της Ερμούπολης (1860) [8] ~ ΣΩΤΗΡΗΣ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Μια παρατοποθετημένη επιστολή του Α. Παπαδιαμάντη [15] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Για ένα παραμελημένο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη [16] ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, Μια πιθανή «συνομιλία» του Β. Μιχαηλίδη με τον Α. Βαλαωρίτη [19] ~ ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Καβαφικά εκδοτικά δαμόνια: Για το ποίημα «Ηδονή» [23] ~ ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, «Ο αιώνιος Καλοπαναγιώτης», ένα αθησαύριστο κείμενο της Πολυξένης Λοϊζιάδος [27] ~ ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ, «Η κατάρα»: μια «φιλολογική εκτροχίαση» του Ν. Λαπαθιώτη [29] ~ ΝΙΚΟΣ ΓΡΙΠΟΝΗΣΙΩΤΗΣ, Ένας «παρακεκομμένος» υπερσυντέλικος στόν Σκαρίμπα [33] ~ ΓΙΩΡΓΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Για το ποίημα «Κυριακή», Από τις Σημειώσεις για μια «Εβδομάδα» του Γ. Σεφέρη (Λονδίνο, Καλοκαίρι 1933) [34] ~ ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ, Λόγια και πράξεις [37] ~ ΚΩΣΤΑΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Ένα αθησαύριστο διήγημα του Θεόδωρου Πιερίδη [39] ~ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ, Ποιητική σκέψη και έκφραση του πρώιμου Τσίρα [46] ~ ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΜΟΣ, Ποιήματα ποιητικής του Μίλτου Σαχτούρη [49] ~ Κ. Γ. ΓΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, Ο όρος «ποιητάρης» κατά τον λαϊκό ποιητή Ηλία Γεωργίου [55]. Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Κυπρίων ποιητάρηδων [58] ~ ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΥΛΟΥ, Saint Lazarus of the Four Days. Μια μεταφραστική παρατήρηση για τον Οδυσσέα του Τζούς [60] ~ Λ.Π., Μικρά φιλολογικά, διορθώσεις, προσθήκες [62] ~ Κώστας Λαβίθης, «Αρνησίπατρις» (Έρευνα: ΦΟΙΒΟΣ ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ) [63]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 31 * άνοιξη 2012

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης, Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Λευτέρης Παπαλεοντίου, Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης, Κυριάκος Ιωάννου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοίτυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Αγλαντζιά - Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: plefteris@cytanet.com.cy)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επάνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 5 €

Συνδρομή για 3 τεύχη: 10 €

Το τεύχος αυτό έχει επιχορηγηθεί από τις Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού. Η επιχορήγηση δεν σημαίνει ότι το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού αποδέχεται το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ή τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Δάσκαλος προς μαθητή: μια επιστολή του Χ. Ευαγγελίδη προς τον μαθητή του Ε. Ροΐδη. Μια ματιά στις σχέσεις τους

Όταν ο Ροΐδης ήταν στο Βερολίνο, το 1855, για να συνεχίσει τις σπουδές του και για να θεραπευτεί από την κώφωσή του και, όπως αναφέρει ο ίδιος, ακόμη δεν γνώριζε «ούτε της καπνοσύρριγγος ούτε του ζύθου ούτε των δημοσίων χορών [...] την χρήσιν»¹ – ήταν η εποχή που συμπλήρωνε τη μόρφωσή του και ερευνούσε στις Βιβλιοθήκες της πόλης να βρει στοιχεία για να γράψει την Πάπισσα Ιωάννα – πρέπει να έλαβε μιαν επιστολή από τον παλιό του δάσκαλο και διευθυντή του Ελληνικού Λυκείου της Ερμούπολης Χρήστο Ευαγγελίδη. Ο Χ. Ευαγγελίδης ήταν ένα από «τα ορφανά του αγώνα» τα οποία υιοθέτησαν αμερικανοί φιλέλληδες και τα μετέφεραν στην Αμερική για να τα προστατεύσουν από τον πόλεμο, να μεγαλώσουν σε ειρηνικό περιβάλλον και να σπουδάσουν. Μερικά έμειναν και αφομοιώθηκαν στην αμερικανική κοινωνία, άλλα επέστρεψαν, όπως ο Αλέξανδρος Πασπάτης (1814-1891), που ήταν γιατρός στη Κωνσταντινούπολη και έγραψε, μεταξύ άλλων, Μελέτη περί των ασιγγανών και της γλώσσης αυτών. Ο Χ. Ευαγγελίδης (εμφανίζεται με πολλά ονόματα, όπως Χριστόδουλος ή ακόμα και Λεωνίδας-Μιλτιάδης, και με διαφορετικές γραφές στο όνομά του) επέστρεψε στην Ελλάδα το 1837 με το πέρασ των σπουδών του και εγκαταστάθηκε στη Σύρο, εκεί παντρεύτηκε μια χιακής καταγωγής πρόσφυγα και ίδρυσε το Ελληνικό Λύκειο στην Ερμούπολη. Σε αυτό το σχολείο εφάρμοσε αμερικανικές εκπαιδευτικές μεθόδους και ήταν από τους πρώτους που δίδασκαν συστηματικά αγγλικά στους μαθητές του. Πάντοτε κρατούσε δεσμούς με την Αμερική, άνθρωποι που είχε γνωρίσει στην Αμερική τον επισκέπτονταν στη Σύρο, όταν ταξίδευαν στην Ελλάδα, όπως ο δάσκαλός τους Sophocles (Ευαγγελινός Αποστολίδης) και η Julia Ward Howe, συγγραφέας του εμβατηρίου «Battle Hymn of the Republic». Και εκείνος επισκέπτονταν την Αμερική για να φέρει φιλελληνική βοήθεια στην Ελλάδα, όταν οι πολιτικές περιστάσεις το απαιτούσαν, όπως φαίνεται και στην επιστολή που ακολουθεί. Πέθανε το 1881 στην Αθήνα, όπου είχε μεταφέρει το Ελληνικό Λύκειο. Η επιστολή είναι η ακόλουθη:

Τη 21 Ιανουαρίου 1856

Αγαπητέ μοι Εμμανουήλ Ροΐδη,

Πληροφορηθείς παρά των συγγενών σου ότι εν Βερολίνω υπάρχουν και βέβαιοι ων ότι θέλεις ευχαριστηθή να λάβης επιστολήν μου, σοι γράφω την παρούσαν μου, επειδή και προς εμέ είναι ευχαρίστησις να γράφω προς ούς αγαπώ και μάλλιστα προς σε υπάρχοντα εκ των ολίγων μαθητών οίτινες ουδεμίαν ποτέ παρέσχον αφορμήν δυσαρσεκείας, και τούτο αγαπητέ μοι Εμμανουήλ σημαίνει πολύ. Το εις Αμερικην ταξειδίον μου υπήρξεν ευτυχές και διά την Ελλάδα ωφέλιμον, αφ' ότου δε επέστρεψα είναι περίπου πέντε μήνες, πλην αλλεπάλληλα ταξίδια με κρατούν ως να ήτο επί ποδός, και η μέλλουσα αποκατάστασίς μου εισέτι άδηλος υπάρχει· δεν γνωρίζω αν έμαθες, η Ευφροσύνη μου, την οποίαν συ τόσοσν ηγάπας, και η Ελένη μου, ήτις υπήρχε τόσοσν σεμνή, αμφότεροι εις τους ουρανούς πλέον υπάρχουν. Έχω δε τώρα τον Αλέξανδρον και την Καλλιόπην, αμφότεροι σε ενθυμούνται και σε αγαπούν και ασπάζονται την δεξιάν σου· η διδασκάλισσά σου σε ασπάζεται εξ όλης της ψυχής· πρόσφερε παρακαλώ τους χαιρετισμούς μου προς τους σ. γονείς σου, φίλησέ μου τον

μικρόν και γράφε με, όταν ευκαιρήσ και ευχαριστήσαι, διότι σε αγαπώ. Όλοι εν τη οικία μου σε ενθυμούνται και ερωτούν δι' εσέ· σε ασπάζομαι και σε εύχομαι ο αγαπών σε διδάσκαλός σου.

Προς τον κ. Εμμανουήλ Ροΐδην εις Βερολίνον

Το αντίγραφο αυτής της επιστολής² έχει σωθεί σε ένα μεγάλο σταχωμένο τετράδιο, το οποίο στη ράχη του γράφει «Ελληνικό Λύκειο». Στην αρχή του τετραδίου ο Ευαγγελίδης κρατά αντίγραφα των επιστολών που έστειλε σε φίλους, γνωστούς και πρώην μαθητές από την Ερμούπολη της Σύρου, από τις 16 Ιανουαρίου 1856 έως τις 9 Φεβρουαρίου 1856, και περιλαμβάνει 16 επιστολές. Μετά τρία χρόνια μεταχειρίζεται το ίδιο τετράδιο για να κρατήσει το ημερολόγιό του από τις 13 Σεπτεμβρίου 1859 έως και την 1η Οκτωβρίου 1860. Το τετράδιο σώζεται στη βιβλιοθήκη Χότον (Houghton) του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ με την εγγραφή Ms. Gr 14 P Περιήλθε στην κατοχή της βιβλιοθήκης από το κληροδότημα του Evert Jansen Wendell το 1918.

Αλλά γιατί ο Ευαγγελίδης γράφει ότι ο Ροΐδης ήταν από τους λίγους μαθητές και ότι ποτέ δεν του έδωσε αφορμή να δυσαρεστηθεί; Μα επειδή ο Ροΐδης ήταν άριστος μαθητής! Στο βιβλίο του *Σύντομος έκθεσις του Ελληνικού Λυκείου*, ο Ευαγγελίδης αναφέρεται στις εξετάσεις του σχολικού έτους 1851. Εκεί βρίσκουμε τί βαθμούς πήρε ο κάθε μαθητής στις εξετάσεις και τη βαθμολογία του Ροΐδη, ετών 15, μαθητή της Β' τάξεως του Ελληνικού Σχολείου, με τόπο καταγωγής τη Γένοα. Στα «ελληνικά» διδάχτηκε *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα και τον *Αριστέιδη* του Πλουτάρχου και πήρε βαθμό «κάλλιστα», στην αρχαία σύνταξη πήρε «κάλλιστα», στην τεχνολογία «καλώς», στην πρακτική αριθμητική «καλώς», στην ιερά κατήχηση «κάλλιστα», στο Ευαγγέλιον κατά Ματθαίον «κάλλιστα». Δεν παρακολούθησε το μάθημα ευρωπαϊκή φωνητική μουσική. Ίσως η κόφωσή του να τον εμπόδιζε από τότε να παρακολουθεί μαθήματα μουσικής. Ο Ροΐδης ήταν στη Γ' τάξη των γαλλικών, και εδώ στην εξήγηση της ιστορίας Καρόλου XII ο βαθμός του είναι «κάλλιστα», όπως και στη γραμματική, την τεχνολογία, τη θεματογραφία και την ορθογραφία. Ούτε εδώ εξετάζεται στο μάθημα της ευρωπαϊκής φωνητικής μουσικής. Στη Β' τάξη των αγγλικών οι βαθμοί του είναι «κάλλιστοι», στην «ανάγνωσι[ν] και εξήγησι[ν]» και στην «αποστήθησι[ν]». Καθηγητής του στα αγγλικά ήταν ο ίδιος ο Ευαγγελίδης, στα γαλλικά ο Μ. Ουιλνίχιος και στα ελληνικά μάλλον ο Λ. Μολοχάδης. Όπως βλέπουμε από τη βαθμολογία, ο Ροΐδης ήταν ένας εξαιρετος μαθητής και βέβαια γι' αυτό ήταν αγαπητός στον δάσκαλό του.

Το ταξίδι το οποίο αναφέρει στην παραπάνω επιστολή ο Ευαγγελίδης είναι αυτό που έκανε στην Αμερική με προτροπή του βασιλιά Όθωνα για να φέρει αμερικανική βοήθεια παραμονές του Κριμαϊκού πολέμου, όταν είχαν αρχίσει οι εξεγέρσεις στη Θεσσαλία και την Ήπειρο για την ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα. Ο Ευαγγελίδης, οπαδός της «Μεγάλης Ιδέας», τήρησε τη βασιλική διαταγή και πήγε στην Αμερική, απ' όπου επέστρεψε στα μέσα του 1855 για να βρει το σχολείο που είχε ιδρύσει, το «Ελληνικό Λύκειο» Ερμούπολης, κλειστό και χωρίς μαθητές και δύο παιδιά του νεκρά. Σε αυτό το ταξίδι αναφέρεται και ο ίδιος ο Ροΐδης στο διήγημά του «Ιστορία μιας γάτας», όπου γράφει ότι ο ίδιος υπήρξε «επί τινας εβδομάδας το ευτυχέστερον υπό τον ήλιον ανθρωπάριον. Ο

διευθυντής του Λυκείου διέσχισε κατ' εντολήν του μακαρίτου βασιλέως Όθωνος τον Ατλαντικόν, μεταβαίνων να κηρύξη εις τους Αμερικανούς το ευαγγέλιον της Μεγάλης Ιδέας». ³

Ο Ευαγγελίδης από εκείνη την εποχή, το 1856, σκεφτόταν τη μετεγκατάσταση του Ελληνικού Λυκείου στην Αθήνα, πράγμα που έκανε όμως πολύ αργότερα, το 1877. Με την επιστροφή του από την Αμερική, προτίμησε να ανοικιάσει το κτίριο του σχολείου στον Παναγιώτη Αντωνιάδη, που ίδρυσε το Εμπορικό Εκπαιδευτήριο στην Ερμούπολη, και εκείνος δίδασκε μόνο αγγλικά στο σχολείο το οποίο διηύθυνε τα προηγούμενα χρόνια. Στο σπίτι του όμως είχε ως οικότροφους μερικούς μαθητές, οι οποίοι παρακολουθούσαν μαθήματα σε άλλα σχολεία της Ερμούπολης. Τον Οκτώβρη του 1860, όταν έληξε το συμβόλαιο της μίσθωσης που είχε με τον Π. Αντωνιάδη, πήρε και πάλι στην κατοχή του το οίκημα του σχολείου και επανίδρυσε το Ελληνικό Λύκειο. Αλλά εδώ δυστυχώς σταματούν και οι εγγραφές στο ημερολόγιο και δεν γνωρίζουμε την πορεία του σχολικού ιδρύματος. Στις 23 Σεπτεμβρίου του 1860 ο Ευαγγελίδης, λίγο προτού αρχίσει να λειτουργεί ξανά το Ελληνικό Λύκειο, σημειώνει στο ημερολόγιό του: «Σήμερον παρέλαβον οικότροφον τον Νικόλαον Ρωΐδη εκ Χίου». ⁴ Δεν γνωρίζω αν αυτός είναι ο Νικόλαος Ροΐδης, ο μικρότερος αδελφός του Εμμανουήλ, που αυτοκτόνησε το 1884, ή κάποιος άλλος συγγενής· πάντως ο Ευαγγελίδης γράφει το όνομα με ωμέγα.

Η διδασκάλισσα που αναφέρεται στο γράμμα είναι η σύζυγος του Ευαγγελίδη, η οποία «δίδασκε» και αυτή στο σχολείο, αλλά ήταν μάλλον μια μητρική φυσιολογία στα τόσα αγόρια που οι μητέρες τους ζούσαν μακριά τους. Οι περισσότεροι μαθητές ήταν ομογενείς και οι οικογένειές τους ζούσαν από τον Εύξεινο Πόντο ως τη Μασσαλία. Τα πλησιέστερα στη Σύρο γεωγραφικά σημεία καταγωγής των μαθητών ήταν το Μεσολόγγι ή τα Επτάνησα. Η «διδασκάλισσα» ήταν η Μαριγώ Μυριάδου, που καταγόταν από χιώτικη οικογένεια και η οποία μετά την καταστροφή είχε καταφύγει πρόσφυγας στη Σύρο, όπως και τόσοι άλλοι. Παντρεύτηκε τον Ευαγγελίδη το 1842. Απέκτησαν εννέα παιδιά, αλλά δεν έζησαν όλα. Όπως αναφέρει στο γράμμα του ο Ευαγγελίδης, επέζησαν δύο παιδιά, ο Αλέξανδρος και η Καλλιόπη, για τα οποία υπάρχουν στο ημερολόγιο πληροφορίες σχετικά με την ανάπτυξή τους. Έτσι, παρακολουθούμε τη σχολική πρόοδο του Αλεξάνδρου αλλά και τις αταξίες του, με επακόλουθο την τιμωρία του από τον πατέρα του. Παρακολουθούμε επίσης την Καλλιόπη να μαθαίνει με μεγάλη δυσανεμία «το κλειδοκύμβαλο», ενώ ο πατέρας της την υποχρεώνει να παίζει κάθε μουσική της άσκηση μέχρι και 50 φορές, ώσπου να τη μάθει! Πολλές φορές ο ίδιος κάθεται δίπλα της και παρακολουθεί το παίξιμό της, παρ' ότι υποφέρει από τρομερούς πόνους στα δόντια. Αργότερα, ο Αλέξανδρος εγκαταστάθηκε στην Αμερική και έγινε προτεστάντης ιερέας στο Μπρούκλιν. Ο Ευαγγελίδης προσπάθησε να προξενίσει την Καλλιόπη, το 1868, στον εξερευνητή και δημοσιογράφο Η. Μ. Stanley, όταν ο τελευταίος ήταν περαστικός από τη Σύρο και προτού συναντήσει τον Dr Livingston, αλλά αυτός τη βρήκε μάλλον ασχημούλα· και έτσι ο Ευαγγελίδης τού προξένεψε μια άλλη, πιο όμορφη Συριανή. Όμως ούτε το προξενίο αυτό ευοδώθηκε. ⁵

Το ταξίδι του Ευαγγελίδη στην Αμερική το 1855 δεν νομίζω ότι ήταν ιδιαίτερα καρποφόρο για την Ελλάδα, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία για αλλαγή

στην πολιτική στάση της Αμερικής όσον αφορά την εμπλοκή της σε ευρωπαϊκές υποθέσεις, ο δε φιλελληνισμός της, που είχε φτάσει στο ζενίθ του κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821, είχε σχεδόν εξατμιστεί στις παραμονές του Κριμαϊκού πολέμου. Σε επαγγελματικό επίπεδο για τον Ευαγγελίδη ήταν σχεδόν καταστροφικό. Το υπαινίσσεται κι ο ίδιος στο μικρό διαφημιστικό βιβλίο / φυλλάδιό του *Κανονισμός του Ελληνικού Λυκείου* (Αθήνα 1877), όπου γράφει:

Την τοιαύτην ακμήν του Λυκείου διέκοψεν η μετάβασις του ιδρυτού αυτού εις Αμερικήν, αποσταλέντος εκείσε να ζητήση παρά των εκθρεψάντων αυτόν ηθικήν και υλικήν συνδρομήν υπέρ του εξεγεθέντος εν Ηπειρώ και Θεσσαλία Ελληνισμού, και πλείστα έκτοτε αποδημιάι και περιπλοκαί.

Αλλά και σε προσωπικό επίπεδο υπήρχαν απώλειες εκτός από τις επαγγελματικές. Από την επιδημία της χολέρας που εξαπλώθηκε με τον αποκλεισμό του Πειραιά από τα ξένα στρατεύματα προσβλήθηκαν οι δυο μικρές του θυγατέρες και πέθαναν, όπως γράφει στον μαθητή του Ροΐδη.

Όπως βλέπουμε σε αντίγραφα άλλων επιστολών του που διασώθηκαν, ο Ευαγγελίδης διατηρούσε δεσμούς με παλιούς μαθητές του, όπως με τον Αθανάσιο Ψαρά στη Σύμωρη ή τον Στέφανο Ψύχα στην Αλεξάνδρεια και τον Αθανάσιο Αναστασιάδη στον Πειραιά. Παρακολουθεί την πρόοδό τους στον επαγγελματικό και προσωπικό τομέα, τους γράφει τα νέα του και προτρέπει να κρατήσουν τα διδάγματα που προσπάθησε να τους εμφυσήσει, όταν ήταν μαθητές του, αλλά κυρίως τους προτρέπει «να αποκατασταθούν» γιατί, όπως γράφει στον φίλο του Περικλή στη Νέα Υόρκη, όλα τα καλά κορίτσια παντρεύονται και δεν θα μείνει καμιά καλή κοπέλα και γι' αυτόν. Στο ημερολόγιό του σημειώνει αν κάποιος πρώην μαθητής του περνάει από τη Σύρο και με τι ασχολείται. Τον Μάρτιο του 1860 γράφει στο ημερολόγιό του: «Και ο μαθητής μου Εμμ. Δ. Ροΐδης εξ Αθηνών ετύπωσεν το μεταφράσαν αυτού το του Σατοβριάν εν Ελλάδι».⁶

Αλλά ο δεσμός του δάσκαλου Ευαγγελίδη με τον μαθητή Ροΐδη συνεχίστηκε και αργότερα. Όταν ο Ευαγγελίδης αποφάσισε να ιδρύσει το σχολείο του στην Αθήνα, έβαλε μιαν αγγελία στην *Εφημερίδα* του Κορομηλά, αρ. 297, 23.10.1876.⁷ Εκεί ο Ευαγγελίδης διαφήμιζε τον εαυτό του ως καλό δάσκαλο της αγγλικής και τόνιζε πόσο απαραίτητη είναι η γνώση της. Για πληροφορίες παρέπεμπε τους μελλοντικούς μαθητές του στη διεύθυνση της εφημερίδας και στον Ε. Ροΐδη.

Ο Ροΐδης, όπως σχεδόν όλοι μας, αναφέρεται στα γραπτά του με νοσταλγία αλλά και με κριτικό μάτι στα σχολικά του χρόνια στο Ελληνικό Λύκειο της Σύρου και στον δάσκαλό του. Γράφει κάπου: «εβαρύνθημεν και ασχολούμεθα με ιστορίες γάτων, σκύλων κτλ.».⁸ Ο Ευαγγελίδης και το Ελληνικό Λύκειο εμφανίζονται όχι μόνο στην «Ιστορία μίας γάτας» αλλά και στην «Ιστορία ενός σκύλου». Στην ενθάρρυνση του καθηγητή του οφείλουμε και το πρώτο δημοσιευμένο κείμενο του Ροΐδη στην εφ. «*Ενωσις*» της Ερμουπόλεως, στις 24.10.1851. Πρόκειται για επιστολικό αφήγημα σε «φίλο» του, τον οποίο συμβουλεύει να γίνει χρυσοθήρας και να πάει στην Καλιφόρνια. Ο συγγραφέας θα είχε ακούσει ανακαλύφτηκε χρυσός το 1849.⁹ Αλλά οι αναμνήσεις από τα μαθητικά χρόνια έμειναν χαραγμένες στη μνήμη του Ροΐδη ως το 1900, δηλαδή λίγα χρόνια πριν

από τον θάνατό του, όπως δείχνει ένα άρθρο του στην κωνσταντινουπολίτικη εφημερίδα *Ταχυδρόμος* (21.4.1900), το οποίο ταυτίστηκε και δημοσιεύτηκε πρόσφατα. Εδώ γράφει για τις εξετάσεις του στο σχολείο του Ευαγγελίδη:

Χρήστος Ευαγγελίδης

Προ ετών πολλών ενθυμούμεθα ότι ο αμερικανίζων διευθυντής του εν Σύρω Λυκείου εσκέφθη να εισαγάγη εις το ίδρυμα αυτού υπερατλαντίους νεωτερισμούς, την γυμναστικήν, την ενόργανον μουσικήν και παραστάσεις από σκηνης τραγωδιών και εν αυταίς της *Εσθήρ* του Ρακίνα. Από ταύτης δεν έλειψαν ούτε πάσαι της νήσου αι πολιτικάι και στρατιωτικάι αρχαί, ούτε το προξενικόν σώμα, ούτε τα επιτελεία των πολεμικών πλοίων, ούτε καμμία των κομφών της Σύρου δεσποινών και δεσποινίδων. Η επιτυχία των τε γυμνασίων και της παραστάσεως υπερέβη πάσαν ελπίδα, και το Λύκειον υπήρξεν επί τινα χρόνον δημοτικώτατον. Αλλ' ακριβώς από της αξιωμανημονεύτου εκείνης εσπερίδος παρετηρήθη ότι και αυτοί οι πρώην επιμελείς μαθηταί ήρχισαν να ευρίσκωσι πληκτικώτερα τα βιβλία του Ασωπίου και του Χορτάκη, ουδ' έπαυσεν έκτοτε εκπίπτον υπό εκπαιδευτικήν έποψιν το πρώην πρωτεύον εκπαιδευτήριον.¹⁰

Δυστυχώς δεν έχει σωθεί κανένα αντίτυπο από τη χειρόγραφη εφημερίδα *Μέλισσα*,¹¹ στην οποία έγραφαν ο Ροΐδης και ο Βικέλας, όταν ήταν μαθητές του Ελληνικού Λυκείου, όπως δεν έχουν σωθεί και οι εντυπώσεις του καθηγητή τους για τα πιο διάσημα έργα των δύο πιο γνωστών αποφοίτων του Ελληνικού Λυκείου, για την *Πάπισσα Ιωάννα* (1866) και για τον *Λουκή Λάρα* (1879). Ο Χ. Ευαγγελίδης πέθανε στην Αθήνα το 1881 χωρίς, φαντάζομαι, το Ελληνικό Λύκειο, που τότε στεγαζόταν στην οικία Χ. Παπαδάκη, πρώην Πρωτοδικείου στη διασταύρωση των οδών Αγίας Ειρήνης και Αθηνάς, να είχε περιθώριο να δημιουργήσει νέους αποφοίτους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, τ. Α', Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 67.
2. Στη μεταγραφη κρατήθηκε, μονοτονισμένη, η ορθογραφία του κειμένου. Ευχαριστώ τον κ. Αγαμέμνονα Τσελίκα και το προσωπικό του Ιστορικού και Μορφωτικού Τμήματος της Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ) για τη γενναιόδωρη φιλοξενία και τη βοήθειά τους, όταν μετέγραφα το «Ημερολόγιο». Επίσης ευχαριστώ το Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ που μου επέτρεψε να δημοσιεύσω αυτή την επιστολή από το Ημερολόγιο του Ευαγγελίδη. Σε συνεργασία με τον Αντώνη Α. Σμυρναίο προγραμματίζουμε την έκδοση όλου του ημερολογίου.
3. Ε. Ροΐδης, *Άπαντα*, ό.π., τ. Δ'. σ. 398.
4. Εγγραφή ημερολογίου ΚΓ', Παρασκευή [1860].
5. Frank Hird, H.M. Stanley, *The Authorized Life*, London, Stanley Paul & Co. Ltd., σσ. 57-61.
6. Εγγραφή ημερολογίου Λ', Τετάρτη [Μάρτιος 1860]. Και εδώ κρατώ την ορθογραφία και την ασυνταξία του χειρογράφου.
7. Ευχαριστώ τον Λάμπρο Βαρελά που μου έδωσε την πληροφορία.
8. Ε. Ροΐδης *Άπαντα*, ό.π., τ. 5 σ. 162, και Ε. Ροΐδης, *Σκαλαρθύματα*, επιμ. Α. Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, 1986, σ. πγ'.
9. Ανδρέας Θ. Δρακάκης, «Ελληνικόν Λύκειον Χρήστου Ευαγγελίδη (Ερμούπολις 1846-1857)», *Κυκλαδικά Θέματα*, τ. Δ', τχ. 22 (Σεπτ.- Οκτ. 1987) 217-218. Ευχαριστώ τον Αντώνη Σμυρναίο που μου έστειλε το άρθρο.
10. Εμμανουήλ Ροΐδης, *Πολιτική αρθογραφία στον Ταχυδρόμο Κωνσταντινουπόλεως (1898-1900)*, επιμ. Σωτήρης Τσελίκας, *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 10, Λευκωσία 2011, σ. 30.
11. Δημήτριος Βικέλας, *Η ζωή μου*, Αθήνα, Εκάτη, 2003, σ. 144.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Οι παιδαγωγικές ανταλλαγές της Σαπφούς Λεοντιάδος και του Χρήστου Ευαγγελίδη και ειδήσεις για τα οικοτροφεία της Ερμούπολης (1860)

Στα μέσα του 19ου αιώνα η Σύρος βρισκόταν στην κορυφή της εμπορικής, οικονομικής και εκπαιδευτικής πρωτοπορίας. Αποτελούσε το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου, τη διαμετακομιστική αποθήκη του Αιγαίου και την οικονομική πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Η άνθιση αυτού του Κερδίου Ερμή θα συνοδευτεί όμως και από την ακμή του Λογίου, καθώς πλήθος δημοσιοσυντήρητων και ιδιοσυντήρητων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων για την εκπαίδευση και των δύο φύλων θα συμπληρώσει την εικόνα μιας κοινωνίας με σταθερό προσανατολισμό τη γοργή απόσπασή της από τη Βαλκανική και Οθωμανική Ανατολή και την πρόσδεσή της στην ατμομηχανή της Δύσης.

Ανάμεσα στα ιδιοσυντήρητα σχολεία της εποχής τρία είναι τα κορυφαία: το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» (1830-1877), το «Ελληνικόν Παιδαγωγείον» (1848-1858) και το «Ελληνικόν Λύκειον» (1842-1854). Το πρώτο το είχε ιδρύσει ο Γερμανός ιεραπόστολος ΕΑ. Hildner υπό την αιγίδα της αγγλικανικής Church Missionary Society, της επίσημης ιεραποστολικής εταιρείας της Εκκλησίας της Αγγλίας (Church Of England) με σαφή, αν και καλυμμένο, στόχο τον εκπροτε-σταντισμό της ελληνικής νεολαίας και, περαιτέρω, της νεοελληνικής κοινωνίας.¹ Λειτουργήσε για πενήντα σχεδόν χρόνια και εκπαίδευσε πάνω από επτά χιλιάδες ελληνόπουλα της Σύρου αλλά και γενικότερα των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου, χωρίς βεβαίως να επιτύχει τον θεμελιώδη στόχο του. Παρόλα αυτά, στάθηκε σημαντικός αρωγός στην εγκύκλια κατάρτιση αγοριών και κοριτσιών, καθώς και στην εκπαίδευση δασκάλων και δασκαλισσών.

Το δεύτερο το είχε ιδρύσει ο Ιωάννης Βαλέττας και το τρίτο ο Χ. Ευαγγελί-δης. Μία σημαντική ιδιαιτερότητα αυτών των σχολείων ήταν ότι, σε αντίθεση με το εκπαιδευτικό ίδρυμα του Hildner, λειτουργούσαν και ως οικοτροφεία, στα οποία διέμεναν τα παιδιά πλούσιων, συνήθως, ομογενών από τη Ρωσία, τις Πα-ραδουνάβιες Ηγεμονίες, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και από χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως η Ιταλία και η Μ. Βρετανία. Το αξιόλογο οικονομικό αντίκρισμα αυτής της λειτουργίας αποτελούσε και τον κυριότερο λόγο για τον οποίο τα σχολεία αυτά βρισκόνταν διαρκώς σε διαμάχη πάνω στη διεκδίκηση της εκπαιδευτικής πρωτοκαθεδρίας στη συριανή κοινωνία. Στο άρθρο όμως αυτό, εκτός από τα οικοτροφεία της Ερμούπολης, θα μας απασχολήσει και η συνάντηση στην πόλη αυτή του διευθυντή του «Ελληνικού Λυκείου» με τη διά-σημη Κύπρια παιδαγωγό Σαπφώ Λεοντιάδα, που διηύθυνε τότε το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο μετ' οικοτροφείου» του ιεροδιδασκάλου Μεθοδίου Αρώνη (1859-1861) στη Σμύρνη.

Ο Μακεδόνας Χρήστος Ευαγγελίδης (1815;-1881)² ήταν ένα από τα ελλη-νόπουλα που Αμερικανοί φιλόθρωποι και ιεραπόστολοι απέσπασαν από τη λαίλαπα της ελληνοτουρκικής σύρραξης και το μετέφεραν στην Αμερική. Εκεί μορφώθηκαν και τα περισσότερα ακολούθησαν μια σημαντική καριέρα στην αμερικανική ή στην ελληνική κοινωνία. Ο Ευαγγελίδης μετά τις σπουδές του στο Amherst College και στο Columbia College γύρισε στην Ελλάδα και ακολου-

θώντας την προτροπή του Νεόφυτου Βάμβα εγκαταστάθηκε στη Σύρο, διδάσκοντας στην αρχή αγγλικά και κατόπιν ιδρύοντας και διευθύνοντας το «Ελληνικόν Λύκειον» (1842-1854). Μετά από ένα ταξίδι του στην Αμερική (1853-1854), με σκοπό να ζητήσει την ηθική, πολιτική και οικονομική συνδρομή των Αμερικανών φιλελλήνων στον ελληνικό αγώνα για την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, επέστρεψε στη Σύρο βρίσκοντας το εκπαιδευτικό του ίδρυμα σε φανερή παρακμή. Αποφάσισε λοιπόν να το κλείσει, ενοικιάζοντας το κτήριο στον καθηγητή του Γυμνασίου της Ερμούπολης Παν. Αντωνιάδη, για να λειτουργήσει το δικό του ιδιοσυντήρητο σχολείο, το «Εμπορικό Εκπαιδευτήριο» (1855).

Από την άλλη μεριά, η Κύπρια εκπαιδευτικός, λογία και ποιήτρια Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900) υπήρξε δασκάλα και διευθύντρια γνωστών Παρθεναγωγείων στην Κύπρο, στη Σάμο, στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη, συγγραφέας παιδαγωγικών και φιλοσοφικών μελετών για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία καθώς και ποιημάτων, συνεργαζόμενη με γνωστά έντυπα της εποχής, όπως η *Ευρυδίκη* και η *Εφημερίς των Κυριών*.³

Τις πληροφορίες για τη συνάντηση του Ευαγγελίδη με τη Λεοντιάδα τις αντλούμε από το μέχρι σήμερα αδημοσίευτο «Ημερολόγιο» του πρώτου,⁴ γραμμένο στην Ερμούπολη από τις 13 Σεπτεμβρίου 1859 ως την 1η Οκτωβρίου 1860.

Η πρώτη λοιπόν εγγραφή που αφορά την Κύπρια παιδαγωγό γίνεται στις 2 Ιουλίου 1860, στην οποία ο Ευαγγελίδης σημειώνει τον ερχομό της στη Σύρο, ως σταθμό ενός ταξιδιού της για την Αθήνα, χαρακτηρίζοντάς την «γυνή σεμνή, ικανής παιδείας και εξόχων φρονημάτων». Κάμποσες μέρες αργότερα η Λεοντιάς θα επιστρέψει από την Αθήνα στη Σύρο και τότε ο Ευαγγελίδης θα της προτείνει να φιλοξενηθεί στο σπίτι του. Ο ίδιος μοιάζει πολύ γοητευμένος από την παρουσία της. Συνηθισμένος να συνεργάζεται αλλά και να αντιπαράθεται με άνδρες εκπαιδευτικούς, ίσως για πρώτη φορά βρίσκεται αντιμέτωπος με μια γυναίκα η οποία αρχίζει να διεκδικεί επάξια το δικό της μερίδιο στον χώρο της εκπαίδευσης, και μάλιστα στην ευρύτερη περιοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Απέναντί της, ο Ευαγγελίδης την ίδια εκείνη εποχή πρέπει να νιώθει εκπαιδευτικά, αλλά και σε ένα βαθμό και κοινωνικά, παροπλισμένος: μετά την εξαιρετική και διεθνή φήμη που είχε αποκτήσει όταν λειτουργούσε το Λύκειο,

Σαπφώ Λεοντιάς

τώρα, στην ακμή ακόμη της ηλικίας του, απλώς βιοποριζόταν από τις ενοικιάσεις των ακινήτων του και την ιδιωτική διδασκαλία της αγγλικής γλώσσας. Δεχόταν βεβαίως προτάσεις να επανασυστήσι το Λύκειό του στην Αθήνα ή στη Σμύρνη, αλλά δίσταζε να προβεί σε μια τέτοια ενέργεια. Αντίθετα, η 30χρονη Λεοντιάς, έχοντας ήδη διδάξει στην Κύπρο, στη Σάμο και στη Σμύρνη, και ενώ βρισκόταν ουσιαστικά στην αρχή ακόμη της εκπαιδευτικής της σταδιοδρομίας, έδειχνε ωριμότητα και δυναμικότητα, τόσο που ο Ευαγγελίδης ήταν πραγματικά αποφασισμένος να αναθέσει την εκπαίδευση της ίδιας της κόρης του Καλλιόπης στα χέρια της. Προσπαθούσε λοιπόν να την προσελκύσει και, κατά την παραμονή της στο νησί, ανέλαβε να την ψυχαγωγήσει οργανώνοντας περιπάτους και εκδρομές, με τη συνοδεία άλλων φίλων, στους οποίους η Κύπρια παιδαγωγός κάνει εξίσου εξαιρετική εντύπωση,⁵ ώστε ο Ευαγγελίδης δεν δυσκολεύτηκε καθόλου να τους πείσει να μεσολαβήσουν για να παρατείνει λίγο περισσότερο τη διαμονή της στη Σύρο.

Επιπλέον, προσφέρεται να μεσιτεύσει στον γνωστό τυπογράφο της Ερμούπολης Γεώργιο Αθανασιάδη Μελισταγή,⁶ για να τυπωθούν οι «τρεις πραγματείες» που η Λεοντιάς είχε ήδη έτοιμες, και για χάρη των οποίων είχε πιθανόν ταξιδέψει στην Αθήνα. Από συριανή εφημερίδα της εποχής πληροφορούμαστε τους τίτλους και το περιεχόμενο αυτών των πραγματειών: Η πρώτη ήταν «Ο Σταυρός επί του Βασιλικού Θρόνου» και αναφερόταν στην εμφάνιση του Σταυρού στον ουρανό πριν από τη μάχη μεταξύ Μ. Κωνσταντίνου και Μαξεντίου, η δεύτερη ήταν «Οι Σουλιώται και αι Σουλιώτισσαι» και η τρίτη μια παράφραση της τραγωδίας «Πέρσες» του Αισχύλου στη νεοελληνική γλώσσα με ομοιοκατάληκτους στίχους. Και τα τρία αυτά κείμενα θα εκδίδονταν με κοινό τίτλο «Σύλλεκτα Σ. Λεοντιάδος» και η παιδαγωγός, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής, αναζητούσε συνδρομητές.⁷ Ο Ευαγγελίδης μαρτυρεί ακόμη ότι ετοίμαζε και μια «Χρηστομάθεια διά τα κοράσια»,⁸ ενώ αισθάνεται την ανάγκη να σημειώσει ότι συμβάδιζε με τις δικές του αντιλήψεις για την ύπαρξη ιεροκρατίας στο Βυζάντιο, με αποκλειστική μάλιστα ευθύνη του ίδιου του Μ. Κωνσταντίνου. Εντέλει, η Λεοντιάς, αφού πρώτα αφιέρωσε ένα «ιαμβικό», όπως το ονομάζει ο Ευαγγελίδης, ποίημα στην Ερμούπολη που τη φιλοξένησε,⁹ αναχώρησε στις 24 Ιουλίου για τη Σμύρνη, προξενώντας λύπη στον Ευαγγελίδη, ο οποίος θα επαινέσει και πάλι, παράδοξα ίσως, τη φρονιμάδα της.

Η Λεοντιάς επιδίωξε έκτοτε να εγκαινιασεί μια αλληλογραφία με τον Μακεδόνα παιδαγωγό, στέλνοντάς του τρία τουλάχιστον γράμματα στο δίμηνο που μεσολαβεί μέχρι την παύση των εγγραφών στο Ημερολόγιό του (1.10.1860), αλλά εκείνος, άγνωστο γιατί, δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται με όση προθυμία είχε δείξει προηγουμένως, εγκαταλείποντας επιπλέον και την ιδέα να φοιτήσει η κόρη του Καλλιόπη στο Παρθεναγωγείο που διήυθνε εκείνη στη Σμύρνη.

Η συνάντηση όμως των δυο αυτών γνωστών παιδαγωγών του 19ου αιώνα μάς επιτρέπει να δώσουμε κάποιες ειδήσεις για το θεσμό των οικοτροφείων που λειτουργούσαν τότε με μεγάλη επιτυχία στην Ερμούπολη. Είναι βέβαιο ότι ο Ευαγγελίδης και η Λεοντιάς, έχοντας ήδη σημαντική εμπειρία από τη διεύθυνση σχολείων αλλά και οικοτροφείων, θα αντάλλαξαν στις πολύωρες συζητήσεις τους τις γνώσεις τους και τις εμπειρίες τους από τη μέχρι τότε λειτουργία αυτού

του θεσμού. Βασιικός λοιπόν σκοπός των οικοτροφείων, σύμφωνα τουλάχιστον με μια συριανή εφημερίδα της εποχής, ήταν «η των έξωθεν επιδημούντων τέκνων των ομογενών ασφαλής και εχέγγυος επί της ηθικής επαγρυπνήσεως προστασία, και η εκπαίδευσις είτα αυτών».¹⁰ Ο Ευαγγελίδης, όχι μόνο το διάστημα που λειτουργούσε το Λύκειο αλλά και αργότερα, δεχόταν στο σπίτι του μαθητές, των οποίων οι γονείς κατοικούσαν εκτός Σύρου, και με πληρωμή τους παρείχε διαμονή, διατροφή, προγύμναση στα μαθήματα αλλά και «την ηθικήν των φοιτώντων ανατροφήν και διακόσμησιν»,¹¹ που αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά κίνητρα για την προσέλκυση των οικότροφων. Οικότροφους δέχονταν επίσης ο Βαλέττας, ο Αντωνιάδης, καθώς και άλλοι δάσκαλοι, δασκάλες και καθηγητές, είτε διηύθυναν οι ίδιοι κάποιο ιδιωτικό σχολείο είτε απλώς φιλοξενούσαν και προγύμναζαν μαθητές που φοιτούσαν σε άλλα δημόσια ή ιδιωτικά σχολεία, ώστε η Ερμούπολη να έχει καταστεί, κατά κάποιον τρόπο, μια παιδούπολη ομογενών. Στις τοπικές εφημερίδες συχνά έβλεπε κανείς τέτοιου είδους αγγελίες, εφόσον η κυκλοφορία τους ξεπερνούσε πάντοτε τα όρια του νησιού και έφτανε ως την Ευρώπη, τη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιπλέον, πολλοί κάτοικοι της πόλης είχαν στενούς συγγενικούς αλλά και εμπορικούς δεσμούς με τους ομογενείς και τους μετέφεραν πληροφορίες, εκτός των άλλων, και για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, καθώς υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον εκ μέρους τους για τη φοίτηση των παιδιών τους στην Ερμούπολη. Πολύ περισσότερο, όταν τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά δεν ενδιαφέρονταν συνήθως για ανώτερες σπουδές αλλά απλώς για μια εγκύκλια κατάρτιση η οποία, μαζί με τη γνώση εμπορικών μαθημάτων και ξένων γλωσσών, θα τους επέτρεπε να διαπλεύσουν με επιτυχία το εμπορικό και ναυτιλιακό στάδιο για το οποίο και προορίζονταν από τους γονείς τους. Έτσι η πόλη ονομαζόταν προσφυσά από τους κατοίκους της «παιδευτήριο και οφθαλμός του Αιγαίου»,¹² «αληθές κέντρον της εθνικής ζωής και κοινόν παιδευτήριο του έξω Ελληνισμού... ο πρώτος, ο αναπόφευκτος σταθμός διά τους επιθυμούντας μάθησιν...».¹³

Κάποιες πληροφορίες για τις συνθήκες διαμονής των οικότροφων στην Ερμούπολη μπορούμε να πάρουμε από τα πασίγνωστα «Συριανά διηγήματα» του Εμμ. Ροΐδη, ο οποίος σπούδασε αλλά και διέμεινε στο Λύκειο του Ευαγγελίδη.¹⁴ Αλλά και από τις τοπικές εφημερίδες μπορούμε να αλιεύσουμε μαρτυρίες, όπως λ.χ. για το οικοτροφείο που ίδρυσε το 1857 ο καθηγητής του Γυμνασίου Σύρου Ν. Πετρή, στο οποίο οι μαθητές «συνδαιτώνται και συμμελετώσι κατά πάσαν πρωΐαν από της 6-8 και κατά πάσαν εσπέραν επίσης από της 6-8 μετά του κ. Πετρή, υφ' ού και συνοδεύονται εις το Γυμνάσιον, εκκλησιάζονται κατά πάσαν κεκανονισμένην του Γυμνασίου εορτήν και κατά πάσαν Κυριακήν, και εξέρχονται μετ' αυτού εις τον περίπατον»...¹⁵

Βεβαίως, η αναζήτηση και η προσέλκυση των ομογενών μαθητών από αυτούς τους παιδαγωγούς βρισκόταν συχνά στο επίκεντρο της μεταξύ τους διαμάχης, όπως συνέβη ανάμεσα στον Βαλέττα και στον Ευαγγελίδη (1851).¹⁶ Τότε η εφ. Αίολος,¹⁷ που υποστήριζε τον πρώτο, κατηγορούσε, εκτός των άλλων, τον Ευαγγελίδη για την παραμέληση της μόρφωσης των μαθητών, με πρόσχημα μάλιστα την εισαγωγή εκπαιδευτικών καινοτομιών, όπως οι θεατρικές παραστάσεις, οι σαββατιάτικες εσπερινές διαλέξεις και συζητήσεις ενώπιον κοινού, ο χορός, η μουσική, η γυμναστική, η κολύμβηση, οι εκδρομές κλπ. Επι-

πλέον, τόνιζε την ανάγκη να ενημερωθούν και οι γονείς τους στη Διασπορά για τη ματαιότητα της φοίτησης των παιδιών τους στο Λύκειο. Αντίθετα, η εφ. Ένωσις, η οποία ανέλαβε να υπερασπιστεί τον Ευαγγελίδη, έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη δεινή του ικανότητα να διευθύνει αυτό το ίδρυμα, την οποία μάλιστα είχε αποκτήσει «επί πολλά ήδη έτη εις τα σοφά και αυστηρά της Αμερικής Λύκεια, ένθα διαλάμπει η αρμονικότερα τάξις και η ευαγγελική επιφαίνεται ευαγγελική διάταξις». Φρόντιζε μάλιστα να υπενθυμίσει στους αναγνώστες της ότι οι αντιδράσεις οφείλονταν κυρίως στον φθόνο των ανταγωνιστών, «επειδή προσελκύη εκάστοτε τους πλείονας μαθητάς παρά τα λοιπά ιδιωτικά Εκπαιδευτικά καταστήματα».¹⁸

Από τη μεριά του, ο Μακεδόνας παιδαγωγός, στο φυλλάδιο που εξέδωσε λίγους μήνες μετά επιχειρώντας να απαντήσει στις καταγγελίες του Αιόλου, παραδέχεται μόνο την αποτυχία των μεγαλύτερων μαθητών του Λυκείου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις γυμνασιακών τάξεων λόγω της έλλειψης κατάλληλα καταρτισμένων καθηγητών στο νησί. Έτσι, ομολογεί ότι αναγκάστηκε να τους στείλει στο δημόσιο Γυμνάσιο της πόλης, όταν αποφοίτησαν από το Ελληνικό σχολείο του Λυκείου, ενέργεια που θεωρεί ότι ήταν «σύμφωνος προς τε τας προσδοκίας των γονέων και του Διευθυντού» και έφερε αποτέλεσμα «ευχάριστον και αντάξιον των κόπων και εξόδων».¹⁹

Δυο χρόνια αργότερα, όμως, θα έρθει η χαριστική βολή από τον επιθεωρητή Χρυσοβέργη, ο οποίος θα διαπιστώσει ότι στο Λύκειο «ούτε το συνδιδασκικόν τμήμα ούτε αι ελληνικαί τάξεις, αίτινες απολύονται από της του Σχολάρχου διά το γυμνάσιον, ευρίσκονται εις καλήν και ευάρεστον κατάστασιν».²⁰ Έτσι, το δεκαπεντάμηνο ταξίδι του Ευαγγελίδη στην Αμερική πιθανώς να λειτούργησε και ως μια ευεργετική δικλίδα διαφυγής από την αδιέξοδη πραγματικότητα που αντιμετώπιζε, εφόσον επιστρέφοντας στη Σύρο αποφάσισε να κλείσει το Λύκειο.

Σε κάθε περίπτωση, είναι γεγονός ότι η μεγάλη εκζήτηση εκπαίδευσης στην Ερμούπολη ήταν εύλογο να ευνοήσει και τη «γραμματεμπορία», ακολουθώντας με τον τρόπο αυτό κατά πόδας τον εμπορικό οίστρο της πόλης του Κερδώου Ερμή. Ο Ευαγγελίδης, λ.χ., θεωρώντας ανεπίληπτη τη δική του συμπεριφορά, θα κατακρίνει στο «Ημερολόγιό» του²¹ τους συναδέλφους του που φαίνονταν να εμπορεύονται την εκπαίδευση. Έτσι, είναι βέβαιος ότι ο Ν. Κρίστης, που διαδέχθηκε τον «άθλιο» Βαλέττα στη διεύθυνση του «Ελληνικού Παιδαγωγείου», ξεευτέλισε «τούτον το ιερόν επάγγελμα» και το έκανε «αμαθές εμπόρευμα» πηγαίνοντας στην Κωνσταντινούπολη για να αλιεύσει οικότροφους. Σε άλλη περίπτωση μαρτυρεί ότι ο Αντωνιάδης και ο Κρίστης τον συκοφαντούν για τον προσεταιρισμό ενός διαφιλονικούμενου οικότροφου, ενώ ο ίδιος πάλι Αντωνιάδης παρουσιάζεται να δίνει το 1/10 των διδάκτρων σε έναν γραμματοδιδάσκαλο της πόλης για να του προμηθεύσει οικότροφους, τους οποίους μάλιστα είχε προσφέρει και στον Ευαγγελίδη.

Αλλά και στις τοπικές, και όχι μόνο, εφημερίδες συναντά κανείς, εκτός από μια πληθώρα επαίνων για την εκπαιδευτική άνθιση της Ερμούπολης, και κάποιες μαρτυρίες για τη διεκτραγώδηση των εκπαιδευτικών, αλλά και ηθικών, αποτυχιών συγκεκριμένων ιδρυμάτων ή εκπαιδευτικών, κυρίως όμως κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Έτσι, η εφ. Αι Μούσαι της Αθήνας αναφέρει ότι

«εν Ερμούπολει δεν είναι δύσκολον να αναγορευθή τις άριστος παιδαγωγός και δόκιμος της νεολαίας μορφωτής, αρκεί μόνον να είναι κάτοχος των είκοσι τεσσάρων γραμμάτων και επιτήδειος γραμματοκάπηλος...», ενώ σε άλλο σημείο αποφαίνεται ότι οι μαθητές των ιδιωτικών σχολείων απολούνται «ουχι επί ικανότητι, αλλά επί αδρά πληρωμή». ²² Η εφ. *Ερμής* θα ψέξει τη φιλοχρηματία του Α. Χούμη, γράφοντας ότι «εν Σύρω ίνα μάθη τις γράμματα εις την τάξιν του Σχολάρχου Χούμη πρέπει να πληρώση». ²³ Η εφ. *Ερατώ* θα χαρακτηρίσει συλλήβδην τους δασκάλους μορμουλίκεια, αγύρτες, υποκριτές, «της Μιχαλούς χρεώσται οι πλείστοι», ²⁴ ενώ η εφ. *Εωσφόρος* θα σατιρίσει την πληθώρα κυρίως των δασκαλισσών της πόλης, αφήνοντας αιχμές για την ανικανότητά τους. ²⁵ Τέλος, χαρακτηριστική είναι και η επίσημη έκθεση για τα σχολεία της Σύρου που υπέβαλε στην κυβέρνηση ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος τον Δεκέμβριο του 1863, στην οποία αναφέρεται ότι «άλλοτε ιδιωτικά τινά σχολεία ήκμασαν εν Σύρω», αλλά εκείνη την εποχή υπήρχε παρακμή «διά τον ουκ ευπρεπή προς άλλα διαγωνισμόν, διά τα σφάλματα τινών επιλαθομένων της ιερωσύνης του επαγγέλματος και διά την εν γένει των παρ' ημίν πραγμάτων κατάστασιν». ²⁶

Παρόλα αυτά, τα οικοτροφεία της Ερμούπολης, ανεξάρτητα από τη διολίσθησή τους στη μορφή των καθαρά κερδοσκοπικών επιχειρήσεων, είχαν τη δική τους σημαντική συμβολή στην ιστορία της πόλης μέχρι ουσιαστικά την παρακμή της στα τέλη του 19ου αιώνα, εφόσον φρόντιζαν να εξασφαλίζουν μια αρμονική ακριβώς σχέση «με τη φύση των συντελούμενων οικονομικών δραστηριοτήτων» της, ²⁷ προσφέροντας παράλληλα τα εκπαιδευτικά εφόδια για τη διάπλαση μιας ταυτότητας εμπορικής, χρήσιμης σε αυτούς που δοκίμαζαν τις αντοχές της ελληνικότητάς τους μέσα στην παγκόσμια χοάνη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την ιστορία αυτού του ιδρύματος βλ. Αντώνη Λ. Σμυρναίου, *Στα ίχνη της ουτοπίας: Το Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον Σύρου και η προτεσταντική ομογενοποίηση της οικουμένης κατά το 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΣΩΒ, 2006.
2. Για τον Ευαγγελίδη και το «Ελληνικόν Λύκειον», βλ. John Gregoriadis, "The Greek boy", *Modern Greek Studies yearbook*, University of Minnesota, 10-11 (1994-1995) 603-627, και Ανδρέας Θ. Δρακάκης, «Ελληνικόν Λύκειον Χρήστου Ευαγγελίδη (Ερμούπολις 1846-1857)», *Κυκλαδικά Θέματα*, τ. Δ', τχ. 22 (Σεπτ.-Οκτ. 1987) 195-218.
3. Βλ. πληροφορίες για τη Λεοντιάδα στη νεκρολογία «Δύο μεγάλοι νεκραί», *Εφημερίς των Κυριών* 613 (26.3.1900), και Σωτ. Αλμπέρτη, «Σαπφώ Λεοντιάς η του γένους διδάσκαλος», *Πλειάς*, Β', αρ. 8-9 (31.3.1900) 130-131, και 10 (15.4.1900) 153-155. Από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία αξίζει επίσης να αναφερθεί το εκτενές άρθρο του Ηλία Τζούφλα, «Σαπφώ Λεοντιάς: η μεγάλη Κυπρία παιδαγωγός και λογία του περασμένου αιώνα», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 2 (1994) 243-274.
4. Το «Ημερολόγιο», κατατεθειμένο στη βιβλιοθήκη Houghton του Harvard, πρόκειται σύντομα να δημοσιευτεί σε συνεργασία της Μιχαήλας Καραμπίνη-Ιατρού και του Αντώνη Λ. Σμυρναίου. Βλ. επίσης, Μιχαήλας Καραμπίνη-Ιατρού, «Εκπαιδευόντας συγγραφείς: ο δάσκαλος Χρ. Ευαγγελίδης και οι μαθητές του. Η εκπαίδευση του Εμ. Ροΐδη και Δ. Βυέλα στο Ελληνικό Λύκειο στην Ερμούπολη», *Πρακτικά της ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης του Τομέα ΜΝΕΣ αφιερωμένης στη μνήμη του Παν. Μουλλά, Αριστοτέλειο Παν. Θεσσαλονίκης*, 3-5 Νοεμβρίου 2011 (υπό έκδοση).
5. Μια κυρία της συντροφιάς τους φέρεται να είπε στον Ευαγγελίδη ότι «η Σαπφώ (ενν. η αρχαία ποιήτρια) απεθανάτησε τον εαυτόν της δι' ενός μόνο λειψάνου, αυτή δε καιτί (sic) γράψασα 10.000 στοίχων (sic) δεν γνωρίζει τι το όνομα αυτής θέλει γίνει». Εγγραφή της 23ης Ιουλίου 1860.

6. Φαίνεται πάντως ότι η συνεργασία Λεοντιάδος και Μελισταγούς δεν ευοδώθηκε, γιατί επισκοπώντας τη Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα των Φ. Ηλίου και Π. Πολέμη δε βρίσκουμε κανένα βιβλίο της Λεοντιάδος να εκδόθηκε ποτέ από το τυπογραφείο αυτό.
7. Το βιβλίο θα πωλείτο 3 δρχ., και η Λεοντιάς δημοσίευσε την αγγελία της στην εφ. *Ένωσις*, αρ. 336, 3.9.1860.
8. Το έργο εκδόθηκε αργότερα (1876) στη Σύμωρη με τίτλο: «Κορασιακή Χρηστομάθεια προς χρήσιν του Παρθεναγωγείου».
9. Το εξ 107 στίχων ποίημα της Λεοντιάδος, με τίτλο «Εις την Σύρον», δημοσιεύτηκε στην εφ. *Ένωσις*, αρ. 332, 6.8.1860.
10. Εφ. *Ένωσις*, αρ. 289-23, 14.11.1851.
11. Εφ. *Ένωσις*, αρ. 289-20, 24.10.1851. Είναι πραγματικά χαρακτηριστική η συχνή εναλλαγή των προτεραιοτήτων στον δημοσιογραφικό (αλλά και παιδαγωγικό) λόγο της εποχής ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην ηθική επαγρύπνηση των οικότροφων, μια εναλλαγή που καταδεικνύει, το λιγότερο, την αμηχανία των φορέων αυτού του λόγου απέναντι στην μορφωτική στοχοθεσία. Ο διαφωτιστικός λόγος της εποχής, που επεδίωκε να πριμοδοτήσει τη μόρφωση ως όχημα εξόδου από την ανωριμότητα, έμενε δέσμιος αυστηρών ηθικών επιταγών, προκειμένου να αποφύγει τη διολίσθηση στον παραδοσιακό θρησκευτικό λόγο, τον οποίο ακριβώς είχε απορρίψει.
12. Εφ. *Αίολος*, 19.8.1854.
13. Τιμολέοντος Δ. Αμπελά, *Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Ερμούπολει Σύρου 1874, σ. 668.
14. Για μια διερεύνηση της ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ Εμμ. Ροΐδη και Χρήστου Ευαγγελίδη, βλ. την εργασία μου «Ο μοχλός της κατειρώνουσας: Το “Ελληνικόν Λύκειον” Ερμούπολεως και η προτεσταντική αγωγή του Εμμ. Ροΐδη», *Νέα Εστία* 1772 (Νοέμβρ. 2004) 649-683, δημοσιευμένη και στο βιβλίο μου *Μετέωρος Ζήλος: Προτεσταντική προπαιδεία και νεοελληνική εκπαίδευση κατά το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ψηφίδα, 2006, σσ. 13-58.
15. Η αγγελία μας πληροφορεί επίσης ότι οι οικότροφοι πλήρωναν 360 «αγοραίες» δρχ. την τριμηνία. Εφ. *Ένωσις*, αρ. 326, 25.6.1860. Έξι χρόνια πριν, την ίδια τιμή πλήρωναν και οι οικότροφοι του Παν. Αντωνιάδη, σύμφωνα με την αγγελία του στην *Εφημερίδα των Μαθητών*, αρ. 101, 27.12.1854, ενώ ακόμη νωρίτερα, στο Λύκειο του Ευαγγελίδη, η τιμή καθοριζόταν στις 80 δρχ. το μήνα. Εφ. *Ένωσις*, αρ. 289-17, 3.10.1851.
16. Ετοιμάζω ειδική μελέτη γι' αυτήν τη διαμάχη.
17. Βλ. ενδεικτικά *Αίολος*, αρ. 373, 29.9.1851.
18. Εφ. *Ένωσις*, αρ. 289-17, 3.10.1851.
19. Βλ. *Σύντομος Έκθεσις περί του Ελληνικού Λυκείου*, Εν Ερμούπολει Σύρου, Τύποις Γεωργίου Μελισταγούς Μακεδόνος, 1851, σ. 3.
20. *Εφημερίς των Μαθητών*, αρ. 33, 5.6.1853.
21. Εγγραφή της 19ης Ιουνίου 1860.
22. Εφ. *Αι Μούσαι*, αρ. 17, 2.2.1872.
23. Εφ. *Ερμής*, αρ. 8, 15.6.1871.
24. Εφ. *Ερατώ*, αρ. 10, 4.10.1869.
25. Εφ. *Εωσφόρος*, αρ. 1, 16.3.1874.
26. Γ. Γ. Παπαδόπουλου, «Περί των εν Σύρα σχολείων», *Πανδώρα* 369 (1.8.1869) 233.
27. Βασίλη Α. Καρδάση, «Ερμούπολη – αστικές λειτουργίες και συμπεριφορές», στο *Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: Νεοελληνική Πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμ. Β', Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1985, σ. 589. Βλ. επίσης «Ο χρησιμοθηρικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης στην Ερμούπολη (1830-1880): η ιχνηλασία του μέσα από τις Επιστολές του Νικολάου Δραγούμη», στο βιβλίο μου *Μετέωρος Ζήλος*, ό.π., σσ. 181-201.

Αντώνης Λ. Σμυρναίος

§

Μια παρατοποθετημένη επιστολή του Α. Παπαδιαμάντη

Στην αλληλογραφία του Παπαδιαμάντη με τον πατέρα του ξεχωρίζει ως ιδιαίτερα προβληματική η επιστολή υπ. αρ. 100¹ με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1877, επειδή σε δύο τουλάχιστον σημεία έρχεται σε αντίφαση με τις επιστολές που προηγούνται. Ειδικότερα: (α) Στην αρχή της συγκεκριμένης επιστολής ο Παπαδιαμάντης δηλώνει στον πατέρα του ότι τα αμέσως προηγούμενα γράμματά του, που θα πρέπει να έχει ήδη λάβει, στάλθηκαν στις 2 και 9 Ιουλίου και ότι στο δεύτερο «*ἀνήγγελλον ὑμῖν τὴν λῆψιν τῶν 8 τῶν δρ. 5,60² καὶ τῶν κατόπιν δύο ἐπιστολῶν σας*». Επιστολές του όμως με τέτοιες ημερομηνίες δεν σώζονται, ενώ η αμέσως προηγούμενη σωζόμενη υπ. αρ. 99 φέρει ημερομηνία 7 Ιουλίου 1877 και σε αυτή δεν γίνεται καμία αναφορά στα «8 τῶν δρ. 5,60». (β) Από το περιεχόμενο της επιστολής είναι προφανές ότι ο Παπαδιαμάντης μόλις πρόσφατα απολύθηκε από τη στρατιωτική υπηρεσία του· σίγουρα πάντως τον Μάρτιο ήταν ακόμη στρατιώτης. Σε καμία όμως από τις προηγούμενες επιστολές δεν γίνεται αναφορά σε στρατιωτική υπηρεσία.

Τα προβλήματα αυτά αντιμετωπίζονται πλήρως, αν διορθωθεί η χρονολογία της επιστολής σε 12 Ιουλίου 1881, καθώς στη νέα θέση της η επιστολή συμφωνεί απόλυτα με τις προηγούμενες: (α) Στο νέο περιβάλλον η αμέσως προηγούμενη σωζόμενη επιστολή υπ. αρ. 139 χρονολογείται στις 9 Ιουλίου 1881 και από αυτή μαθαίνουμε ότι ο Παπαδιαμάντης είχε στείλει γράμμα και στις 2 Ιουλίου, το οποίο όμως δεν σώζεται. Στην επιστολή της 9ης Ιουλίου 1881 γίνεται, πράγματι, αναφορά στα «8 τῶν 5,60, ἅτινα ἔλαβον τῇ 1 Ἰουλίου» καθώς και στη λήψη των δύο κατόπιν επιστολῶν του πατέρα: «*ἔλαβον τὰς ἀπὸ 3 καὶ 4 ἐπιστολάς σας*». (β) Το 1881 ο Παπαδιαμάντης, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του αυτής της χρονιάς, υπηρέτησε στον στρατό και απολύθηκε στις 13 Ιουνίου 1881, όπως δηλώνει ο ίδιος στο γράμμα του υπ. αρ. 140 (15.10.1881): «*τῇ 13 Ἰουνίου ἀπελύθη τὸ ἄρμα*». Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η συγκεκριμένη επιστολή είναι παρατοποθετημένη και ότι η χρονολογία της, ίσως επειδή ήταν δυσανάγνωστη,³ διαβάστηκε λάθος από τον πρώτο εκδότη της, τον Merlier.

Η παρατοποθέτηση της παραπάνω επιστολής είχε συνέπειες και στη βιογραφία του Παπαδιαμάντη, καθώς η αλληλογραφία του αποτελεί βασική πηγή πληροφοριών για τον βίο του. Έτσι, η συγκεκριμένη επιστολή είναι, απ' όσο γνωρίζω, το μοναδικό στοιχείο στο οποίο στηρίζεται η πληροφορία, που παρέχεται σε αρκετά «Χρονολόγια»⁴ της ζωής του Παπαδιαμάντη, ότι υπηρέτησε δύο φορές στον στρατό, πρώτη το 1877 και δεύτερη το 1881. Ο Ιω. Ν. Φραγκούλας στον «Χρονολογικό δείκτη της ζωής του Παπαδιαμάντη», που προτάσσει στην έκδοση των *Απάντων*, για να λύσει το πρόβλημα της διπλής στράτευσης, κάνει την υπόθεση ότι το 1877 «*υπηρέτησε για λίγο διάστημα, γιατί πήρε αναστολή ως σπουδαστής*». Με την τοποθέτηση όμως της επιστολής της 12.7.1877 στη σωστή της θέση παύει να υφίσταται το ζήτημα της προσωρινής στράτευσης του κατά το 1877.

Ωστόσο, και η φύση της στράτευσης του Παπαδιαμάντη κατά τα έτη 1880-1881 δεν είναι απολύτως σαφής. Οι περισσότεροι μελετητές αναφέρονται σε αυτήν χρησιμοποιώντας αόριστες εκφράσεις, όπως «*κλήθηκε στον στρατό*» ή «*υπηρετεί στον στρατό*», αφήνοντας όμως έτσι την εντύπωση ότι ο Παπαδια-

μάντης υπηρετεί τα χρόνια αυτά την κανονική στρατιωτική του θητεία. Κάτι τέτοιο όμως είναι μάλλον απίθανο, γιατί από τη σημείωση του πατέρα του στην επιστολή υπ. αρ. 119 και από τις επιστολές υπ. αρ. 120 και 121 (5 και 12 Οκτωβρίου 1878) φαίνεται ότι στα τέλη του 1878 ο Παπαδιαμάντης καταγράφεται στον κατάλογο των εφεδρων και ότι ανησυχεί μήπως η κυβέρνηση επιστρατεύσει κάποιες σειρές της εφεδρείας, ενώ παράλληλα καθησυχάζει τους δικούς του με την ελπίδα ότι ο ίδιος θα απαλλαγεί. Είναι λογικό, επομένως, να υποθέσουμε ότι τελικά επιστρατεύτηκε ως έφεδρος το 1880, στο πλαίσιο της γενικότερης επιστράτευσης εφεδρων που πραγματοποιήθηκε εκείνη τη χρονιά, ενόψει της κατάληψης της Θεσσαλίας και του κινδύνου ελληνοτουρκικής σύρραξης. Η υπόθεση ότι υπηρετεί ως έφεδρος τα έτη 1880-1881 θα μπορούσε να εξηγηθεί και το σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα της παραμονής του στο στράτευμα από τον Σεπτέμβριο του 1880 έως τις 13 Ιουνίου του 1881.⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όλες οι παραπομπές σε επιστολές του Παπαδιαμάντη γίνονται στην έκδοση Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη *Αλληλογραφία*. Φιλολογική επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα, Δόμος, 1992. Την ίδια ημερομηνία έχει η συγκεκριμένη επιστολή και στις εκδόσεις του Oct. Merlier (*Α. Παπαδιαμάντη Γράμματα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Ιω. Ν. Σιδέρη, 1934, σ. 109) και του Γ. Βαλέτα (*Αλ. Παπαδιαμάντης, Τα Άπαντα*, τόμ. Ε', Αθήνα, Αθηναϊκά Εκδόσεις, 1954, σ. 397).
2. Πρόκειται μάλλον για 8 γαλλικά τάλιρα, καθένα από τα οποία αντιστοιχούσε σε 5,60 δρχ., όπως φαίνεται από το διήγημα «Το γράμμα στην Αμερική» (*Αλ. Παπαδιαμάντης, Άπαντα*. Κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τόμ. Δ', Αθήνα, Δόμος, 32005, σ. 355). Με την ευκαιρία αυτή σημειώνω, για το συγκεκριμένο διήγημα, ότι στον στίχο 11 της σ. 355 η γραφή «2.90» της πρώτης δημοσίευσης είναι σωστή και δεν πρέπει να διορθωθεί σε «5.90». Το νόημα είναι το εξής: «*ἂν ἐπαρουσίαζες μισή ρηγίνα, ἴσων μὲ 2.90, σοῦ τὴν ἄλλαζε διὰ σωστὴν [ἴση δηλ. με 5.80]: σοῦ ἐκρατοῦσε 20 λεπτὰ διὰ τὰς βελόνας, τὴν κουβαρίστραν καὶ τὶς κλωστές, καὶ σοῦ ἔδιδε 5.60 ρέστα. Ἄν ἦτο ἡμισυ Γαλλικοῦ ταλλήρου [=2.80], σοῦ ἔδιδε 5.40 [σαν να του εἶχες δώσει ολόκληρο τάλιρο 5.60 - 0.20 = 5.40]».*
3. Δεν έχω δει το αυτόγραφο της επιστολής ή κάποια φωτογραφία του, γι' αυτό μόνο εικασίες μπορώ να κάνω για το πώς προέκυψε η λανθασμένη χρονολογία.
4. Βλ. ενδεικτικά Ιω. Ν. Φραγκούλας, «Χρονολογικός δείκτης της ζωής του Παπαδιαμάντη», στο *Αλ. Παπαδιαμάντης, Άπαντα*, ό.π., τόμ. Α', σ. λδ'-λε' και Έρη Σταυροπούλου, «Χρονολόγιο. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (1851-1911)», *Διαβάζω* 165 (8.4.1987) 25-26.
5. Στα χρονολόγια που έχουν συντάξει ο Ιω. Ν. Φραγκούλας και η Έρη Σταυροπούλου (ό.π. σημ. 4), αναγράφεται, εκ παραδρομής, ως ημερομηνία απόλυσής του η 13η Ιουλίου.

Σωτήρης Τσέλικας

Για ένα παραμελημένο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη

Το ιδιωματικό ποίημα «Η ανακουφισθείσα κόρη» πρωτοδημοσιεύτηκε ανυπόγραφο στην εφ. *Σάλπιγξ* (1.5.1885) και αποδόθηκε σωστά στον Β. Μιχαηλίδη (αρχικά από τον Ν. Ξιούτα και αργότερα, με πειστικά επιχειρήματα, από τον Γ. Κατσούρη). Αν και μπορεί να θεωρηθεί από τις πρωιμότερες σημαντικές στιγμές στην ιδιωματική ποίησή του (εμφανίζεται τέσσερα χρόνια ύστερα από τα δύο ανεπτυγμένα και κάπως παραγεμισμένα ή όχι τόσο καλοδουλεμένα ποιήματα της *Ασθενούς λύρας*, 1881, και οκτώ χρόνια πριν από την κορυφαία «Ανεράδα»), η «Ανακουφισθείσα κόρη» δεν περιλήφθηκε από τον ποιητή στην

έκδοση των επιλεγμένων *Ποιημάτων* του 1911, αλλά ούτε και στην ανθολόγησή του Α. Ιντιάνου (1942). Ενσωματώθηκε για πρώτη φορά σε τόμο το 1960, στην έκδοση του Δήμου Λεμεσού, με τον χαρακτηρισμό «αλληγορία» (Ν. Ξιούτας). Ήδη στην έκδοση αυτή έχουν εκπέσει δύο ημιστίχια (δηλ. ένας δεκαπεντασύλλαβος), ενώ η καταληκτική λέξη του στίχου 24 είναι ακρωτηριασμένη («...ρώση»). Το πρόβλημα αυτό διαιωνίζεται αβασάνιστα σε όλες τις επόμενες εκδόσεις ποιημάτων του Β. Μιχαηλίδη (1972, 1987, 2002, 2007).¹ Κανένας δεν έκανε τον κόπο να ανατρέξει στην πρώτη δημοσίευση, για να εξακριβώσει αν μπορεί να θεραπευθεί το κενό αυτό. Έτσι, η «Ανακουφισθείσα κόρη» παρέμεινε ως τις μέρες μας εκδοτικά παραμελημένη, ενώ δεν προσέχθηκε ούτε σχολιάστηκε όπως της ταιριάζει.

Από την πρώτη δημοσίευση κρατάμε δύο ακόμη στοιχεία: α) Την υποσημείωση που αφορά τον τελευταίο στίχο του ποιήματος («τῷ εφάνη τ' άστρον της αυκής, του Ήλιου μου προλάτης»), με την οποίαν επεξηγείται – αν όχι από τον ποιητή, τότε από τον συντάκτη και εκδότη της εφημερίδας, τον Στυλιανό Χουρμούζιο – ότι: «Ενταύθα ο ποιητής εννοεί τον Γλάδσωνα». ² Όσο γνωρίζω, η αξιόπιστη και χρήσιμη αυτή πληροφορία δεν αξιοποιήθηκε από την έρευνα, για τον απλούστατο λόγο ότι αγνοήθηκε σε κάθε μεταγενέστερη δημοσίευση του ποιήματος. β) Το ποίημα δημοσιεύεται σε 88 ημιστίχια (δηλαδή σε ιαμβικούς οκτασύλλαβους και επτασύλλαβους), πιθανόν για να χωρέσει στο τρίστηλο φύλλο της εφημερίδας), ενώ θα ήταν πιο σωστό, αν παρουσιαζόταν με τη μορφή του δεκαπεντασύλλαβου δίστιχου (ρίμα). Μόνο στην πιο πρόσφατη έκδοση του Κ. Βασιλείου αποκαθίσταται το δεκαπεντασύλλαβο δίστιχο.

Είναι γεγονός ότι ο Β. Μιχαηλίδης δημοσίευσε ανυπόγραφα και άλλα αξιολογα ποιήματά του. Πάντως, στην περίπτωση της «Ανακουφισθείσας κόρης» θα μπορούσε ίσως να υποστηρίξει κανείς ότι ο ποιητής αποφεύγει να την υπογράψει και για πολιτικούς λόγους· ενδεχομένως αυτολογοκρίνεται για να μη θεωρηθεί ότι υιοθετεί φιλοβρετανική στάση, καθώς μάλιστα την ίδια εποχή εμφανιζόταν ως εθνικός ποιητής: Η προσωποποιημένη Κύπρος, που εξιστορεί με αλληγορικές εικόνες τα βάσανα της δουλείας της, υπονοώντας κυρίως την οθωμανική κατοχή, εμφανίζεται στους τελευταίους στίχους του ποιήματος (41-44) να στρέφει το βλέμμα της προς το Λονδίνο και να βλέπει «τ' άστρον της αυκής», που αποδίδεται, όπως είδαμε, στο πρόσωπο του Γλάδστωνος:

*Τότες edίκλησα με 'δειν τῷ εγιώνι διψασμένον
τῷ είδα τον Τάμεσην θολόν τῷ και καταχνουρκασμένον·
σκορπά η καταχνούρα του, σκορπούν τα σύννεφά της,
τῷ εφάνη τ' άστρον της αυκής, του Ήλιου μου προλάτης.*

Όμως, όσο περνούν τα χρόνια και ξεκαθαρίζεται η πολιτική της βρετανικής αποικιοκρατίας απέναντι στις εθνικές προσδοκίες των Κυπρίων, ο Β. Μιχαηλίδης διαφοροποιεί τη στάση του απέναντι στους Βρετανούς: Ήδη στους σατιρικούς στίχους που στεγάζονται στον *Διάβολο* (1888) αλλά και σε μεταγενέστερα ποιήματά του, με αποκορύφωμα το συνθετικό *Ρωμιάς και Τζον Πουλλής* (γρ. γύρω στα 1903), ο ποιητής οξύνει τη σατιρική γραφή του εναντίον της βρετανικής κυβέρνησης. Και όταν εξέδωσε τα επιλεγμένα *Ποιήματά* του το 1911, προφανώς έβλεπε ότι η Κύπρος κάθε άλλο παρά «ανακουφισθείσα» ήταν κατά

την περίοδο της βρετανοκρατίας και, επομένως, οι προσδοκίες τις οποίες εξέφραζε στους καταληκτικούς στίχους του ποιήματός του αποδεικνύονταν αβάσιμες. Έτσι απέκλεισε από την έκδοση αυτή ένα από τα καλά ιδιωματικά του ποιήματα, ενώ περιέλαβε υποδεέστερα, μη ιδιωματικά, επικαιρικά και άλλα κείμενά του. Πιθανόν για τους ίδιους πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους δεν περιλήφθηκε το ποίημα αυτό στην έκδοση του Α. Ιντιάνου, αν και ο τελευταίος είχε επισημάνει την πρώτη δημοσίευσή του και σημείωσε στο φύλλο της εφημερίδας (που σώζεται στο αρχείο του), πάνω ακριβώς από τον τίτλο του ποιήματος, τα αρχικά του ποιητή (B.M.) και δίπλα την ημερομηνία κατά την οποία το πρόσεξε: 8.4.1929.³ Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, ο Ιντιάνος είναι ο πρώτος που απέδωσε την «Ανακουφισθείσα κόρη» στον Β. Μιχαηλίδη.

Από τις καλύτερες στιγμές του ποιήματος είναι η χρήση μιας δραστηκής μεταφορικής γλώσσας: η προσωποποιημένη Κύπρος εμφανίζεται και εδώ (όπως και στο ανεπτυγμένο «Η Κύπρος προς τους λέγοντας ότι δεν είναι ελληνική») να διεκτραγωδεί τα πάθη της σκλαβιάς, επιστρατεύοντας μεταφορικές εικόνες από μια ταραγμένη, χειμωνιάτικη φύση. Κορυφαία στιγμή της μεταφορικής αυτής απόδοσης της δουλείας είναι, ίσως, η παρομοίωση της Κύπρου με δρυ που αντέχει στα πλήγηματα της αγριεμένης φύσης / ξενικής κατοχής (ας θυμηθούμε ότι στην κορυφαία επιχή του σύνθεσης «Η 9η Ιουλίου 1821...» η ρωμισόνη παραλληλίζεται με «ιλαντρον καβάτζιν», δηλ. με αιωνόβια αλλά ανθεκτική λεύκα, ενώ στο «Η Κύπρος...» η Κύπρος συνδέεται και πάλι με στιβαρό δέντρο). Η παρομοίωση αυτή ανακαλεί, από μιαν άποψη, την ανάλογη εικόνα από τους γνωστούς στίχους της Σαπφούς: «Ἔρος δ' ἔτίναξέ μοι φρένας / ὡς ἄνεμος κάτ' ὄρος δρύσιν ἐμπέτων» (ή, κατά την απόδοση του Ελύτη: «Ὀ Ἐρωτας ἀρπάξε την ψυχή μου / και την τράνταξε ἴδια καθώς αγέρας απ' τα βουνά / χιμάει μέσα στους δρυς φουσμανώντας»). Η Σαπφώ χρησιμοποιεί την εικόνα του ανέμου που μαστιγώνει τις βελανιδιές, για να τονίσει ότι με ανάλογο τρόπο ο έρωτας κατέκλυσε τη σκέψη της. Από την άλλη, ο Β. Μιχαηλίδης χρησιμοποιεί ανάλογη εικόνα, για να δηλώσει μεταφορικά, με μια παρομοίωση που απλώνεται στους στίχους 23-30, τα δεινά που υφίσταται η Κύπρος-δρυς από ξένους δυνάστες: Εδώ το «ανεμοβρόσιν» πλήττει ανελέητα μια βελανιδιά, αλλά αυτή εξακολουθεί να παραμένει όρθια και με «ανέντζιστην καρκιάν» (η έκφραση αυτή επανέρχεται στο «Η Κύπρος στην μάναν της»):

Έχασα πκιον την δόξαν μου, δεν έχω καμιάν χάρην,
γιατ' ἤρταν τζ' εκουρσέφαν με της Αραπκιάς κουρσάροι.
Τζ' ἤμουν σε μαύρην κόλασσην τζ' εσυχνοκαταλουόμουν, 15
ἤμουν σε νύκταν σκοτεινήν τζ' επικρονεκαλιούμουν·
σε νύκταν σειμωνιάτικην τζ'αι νεφοστοιβασμένην,
σε νύκταν μιάλην, πέλαος, μαύρην σκοτεινιασμένην,
νύκταν απού την έφερεν ο λίβας αρκωμένος,
απού την εποφύσησεν ο Άδης θυμωμένος· 20
τζ' άπλωσεν στην Ανατολήν τζ' εφάινετουν στην Δύσην,
νύκταν απο' βρεσεν χολήν για να με κατακλύσει.
Τζ'αι σαν τον δρυν εις τα βουνά, αντάν να τον ερτώσει
ανεμοβρόσιν δυνατόν τζ'αι να τον τιτσιρώσει,
να του τσακκίσει τα κλωνιά, τα φύλλα του ν' αρπάξει, 25
τζ'αι τζ'είνος εις τες ρίζες του 'σταμένος να βαστάξει,

να μείν' η κόρη του γερή, τζ' ανέντζιστ' η καρκιά του,
έτσι εβάσταξα τζ' εγιώ, λουμένη του κλαμάτου,
τζ' εδκιάβην η κακοτζαιρικά χωρίς να με νικήσει,
ώσπου τζ' εβάρτην ο Θεός να με παρηγορήσει.

30

Δεν είμαστε σίγουροι αν ο Β. Μιχαηλίδης ήταν σε θέση να γνωρίζει ή αν έτυχε να ακούσει τους παραπάνω στίχους της Σαπφούς, για να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για διαπιστωμένη αναλογία ή για διακειμενική συνομιλία. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να μιλήσουμε για άλλη μια περίπτωση ποιητικής σύμπτωσης. Ό,τι και να συμβαίνει, με τη δημοσίευση αυτή γνωρίζουμε πια τη λέξη που έχει ακρωτηριαστεί («τισιρώσει»=γυμνώσει) αλλά και τον στίχο 26, που έχει εκπέσει από την έκδοση του 1960 και εξής («τζαι τζέινος εις τες ρίζες του 'σταμένος να βαστάξει»), με τον οποίον ζευγαρώνει, άλλωστε, ο προηγούμενος δεκαπεντασύλλαβος. Όσο γνωρίζω, μόνο ο αείμνηστος Θ. Νικολάου συνέδεσε το όνομα του Β. Μιχαηλίδη με τη Σαπφώ· μάλιστα παραλλήλισε τους παραπάνω στίχους της τελευταίας με την ερωτική «Ανεράδα» (και ειδικά με την 6η στροφή του ποιήματος): «Το ερωτικό πάθος όμοιο με το Σαπφικό, όταν ο άνεμος εμπίπτει στις βαλανιδιές».⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναφέρομαι στις εκδόσεις: Βασίλειος Μιχαηλίδης, *Ποήματα*, Λεμεσός 1911 (ανατύπωση: Λευκωσία 1998)· *Εκλογή από τα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη*, επιμ. Αντ. Κ. Ιντιάνος, Λευκωσία 1942· Βασίλης Μιχαηλίδης, *Ποήματα*, επιμ. Π. Δρουσιώτης, Γ. Ηλιάδης, Λ. Κυριακίδου, Ν. Ξιούτας, Κ. Πιλαβάκης, Γ. Ποταμίτης, Λεμεσός 1960, 1972· Βασίλης Μιχαηλίδης, *Άπαντα*, επιμ. Π. Παρασκευάς, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1987· Βασίλης Μιχαηλίδης, *Άπαντα*, επιμ. Γ. Κατσούρης, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002· Βασίλης Μιχαηλίδης, *Εκλογή από το ποιητικό του έργο*, επιμ. Κ. Βασιλείου, Λευκωσία, Αιγαίον, 2007.
2. Ο βρετανός πολιτικός και φιλέλληνας W. E. Gladstone (1809-1898) ψήφισε υπέρ της ένωσης των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα (1862), ενώ αργότερα, στα χρόνια της δεύτερης πρωθυπουργίας του, κατόρθωσε να παραχωρηθούν στην Ελλάδα η Θεσσαλία και ένα τμήμα της Ηπείρου με τη Συνθήκη του Βερολίνου (1880). Ο Β. Μιχαηλίδης έγραψε γι' αυτόν τα ποιήματα «Εις την ανάβασιν του αγαπητού Γλάδστωνος» (1880) και «Γω Γλάδστων» (1882).
3. Ευχαριστώ τον Κυριάκο Ιωάννου για τη βοήθειά του.
4. Θεοδόσης Νικολάου, *Φιλολογικά και κριτικά κείμενα*, επιμ. Λ. Παπαλεοντίου, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2008, σ. 337. Ας σημειωθεί ότι ο Θ. Νικολάου συνδέει τους ίδιους στίχους της Σαπφούς και με ερωτικούς στίχους του λαϊκού ποιητή Δ. Ττάκκα (ό.π., σ. 395).

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Μία πιθανή «συνομιλία» του Β. Μιχαηλίδη με τον Α. Βαλαωρίτη

Στον σεβαστό Φοίβο Σταυρίδη

Πρώτος ο Γλ. Αλιθέρης είχε επισημάνει την ανάγκη να μελετηθούν ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη συγκριτικά με την ποίηση του Α. Βαλαωρίτη, αλλά το θέμα αυτό παραμένει ζητούμενο, παρόλο που έγιναν μερικές υψείς από τη νεότερη έρευνα.¹ Στο δημοσίευμα αυτό καταβάλλεται προσπάθεια να διερευνηθεί

μία πιθανή «συνομιλία» (ή έστω ποιητική σύμπτωση) ανάμεσα στα ποιήματα «Η αγράμπελη» (Μνημόσυνα, 1857) του Α. Βαλαωρίτη και «Το πευκάρι» του Β. Μιχαηλίδη, που χρονολογείται στα 1882-1884,² αλλά αποθησαυρίστηκε από τον Α. Περνάρη μόλις το 1938.³ Για το πρώτο, ο Κ. Παλαμάς έχει σχολιάσει ότι ο Α. Βαλαωρίτης «είναι τόσο ρουφηγμένος από την αντικειμενική παράσταση της ιδέας του, ώστε κι αυτά τα σύντομα τραγούδια του [μεταξύ των οποίων και «Η αγράμπελη»], που μετρούνται στα δάχτυλα, είναι κι αυτά μικρά επικά κομμάτια· είναι «ιστορίες», «παραμύθια» και «διάλογοι» και όχι, αντίστοιχα, «εξομολόγησες», «ύμνοι» και «μονόλογοι».⁴ Από την άλλη, ο Α. Περνάρης αναφέρει ότι τα ιδιωματικά «Το πευκάρι» και «Ο γάδαρος τζ' η σιλιντρούνα» τού έχουν παραχωρηθεί (προφανώς σε χειρόγραφο μορφή) από τον Στ. Χουμούζιο και ότι πρόκειται για μύθους που «είναι τέλειοι και σε ιδέα και σ' εκτέλεση» και «δεν υστερούν απ' τους μύθους του Λαφονταίν».⁵

«Η αγράμπελη» αποτελείται από τριάντα δύο «ιδιότυπους» εντεκασύλλαβους στίχους που εναλλάσσονται με δεκασύλλαβους, δομημένους σε οκτώ τετράστιχες στροφές, με πλεκτή (παροξύτονη και οξύτονη) ομοιοκαταληξία.⁶ Στην ουσία πρόκειται για «συγκόλληση» ενός ιαμβικού εξασύλλαβου προπαροξύτονου (α' ημιστίχιο) με ένα ιαμβικό πεντασύλλαβο παροξύτονο ή τετρασύλλαβο οξύτονο στίχο (β' ημιστίχιο). Εξάλλου, «Το πευκάρι» αποτελείται από δώδεκα εναλλασσόμενους εννιάσύλλαβους και οκτασύλλαβους ιαμβικούς στίχους, επίσης με πλεκτή ομοιοκαταληξία. Παρόλο που στην πρώτη δημοσίευση από τον Α. Περνάρη, αλλά και σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις των Απάντων του Β. Μιχαηλίδη, το ποίημα εμφανίζεται ενιαίο, έχουμε την εντύπωση ότι είναι σωστότερο να το χωρίσουμε σε τρεις τετράστιχες στροφές· άλλωστε, είναι εμφανές ότι κάθε τετράστιχο παρουσιάζει ολοκληρωμένο νόημα και καταλήγει με τελεία.

Στο ποίημα του Βαλαωρίτη εκτυλίσσεται ένας προσωποποιημένος διάλογος ανάμεσα στη «μυριανθισμένη» αγράμπελη (=αναρριχητικό φυτό) και στον «άγριο» πλάτανο (στ. 5-24), ενώ η πρώτη και οι δύο τελευταίες στροφές εκφέρονται με τον λόγο του «μυθογράφου» αφηγητή, που περιγράφει και σχολιάζει. Η αγράμπελη είναι η αδύναμη πλευρά· εμφανίζεται με χαρακτηριστικά του γυναικείου φύλου να φυτοζωεί στη σκιά του άγριου και περήφανου πλάτανου. Η πρώτη απευθύνεται στον δεύτερο και παραπονιέται ότι δεν της αφήνει νερό, ενώ παρεμποδίζει τον ήλιο να ενισχύσει την ανθοφορία της. Από τη μεριά του ο πλάτανος συμπεριφέρεται ως επιτήδειο αρσενικό, που επιδιώκει με γλυκόλογα να ξελογιάσει την απροστάτευτη αγράμπελη – και το καταφέρνει. Στις δύο τελευταίες στροφές, που αποτελούν το επιμύθιο του ποιήματος, ο αφηγητής πληροφορεί και σχολιάζει:

Την εξεγέλασε τ' άγριο πλατάνι,
την επερίπλεξε μες στα κλαριά....
Τι κρίμα πο' 'δωκες, ξανθό βοτάνι,
για λίγο ψήλωμα την παρθενιά!

Φτωχή κι ανύπανδρη στην ερημιά σου
μου 'τανε τ' άνθη σου κρυφή χαρά·

τώρα θ' αρπάζουνε τη μυρωδιά σου
τα νέφη κι ο άνεμος, που 'σαι κυρά.⁷

Το διδακτικό αυτό επιμύθιο είναι το κύριο σημείο σύγκλισης ανάμεσα στα δύο ποιήματα που μας απασχολούν εδώ και μας επιτρέπει, με κάθε επιφύλαξη βέβαια, να υποθέσουμε ότι ο Β. Μιχαηλίδης εκκινεί από την κατάληξη (και την τύχη) της «Αγράμπελης» για να πλάσει το «Πευκάριν» του και να καταλήξει σε ανάλογο διδακτικό επιμύθιο, που ακούγεται, όμως, όχι διά στόματος του πιο αμέτοχου αφηγητή, αλλά στην απάντηση του σκλήδρου, του υδρόβιου δέντρου που απορρίπτει την πρόταση του ορεσίβιου πεύκου να μετακινηθεί ψηλότερα, σε άνυδρη και αερική περιοχή, για να αποκτήσει σφικτό κορμό:

Τζ' είπεν ο σκλήδρος: «Ο καθένας
τζειμαί που 'πλάστην έν' καλά·
'εννά τα χάσ' ύστερις ούλλα
τζείνος που θέλει τα πολλά».

Βέβαια, σε μια συγκριτική ανάγνωστη των δύο ποιημάτων, θα μπορούσε να αναγνωρίσει κανείς και άλλες, μάλλον δευτερεύουσες συγκλίσεις, είτε σε θεματικά μοτίβα είτε στο επίπεδο της ρητορικής: Και στα δύο κείμενα κυριαρχεί ο διάλογος ανάμεσα σε δέντρα ή φυτά. Σε λεκτικό επίπεδο είναι αξιοσημείωτη η χρήση δύο λέξεων (ρουφάς, βυζάνεις) που δείχνουν ακόρεστη βουλιμία: Η αγράμπελη καταλογίζει στον πλάτανο: «βυζάνεις άκοπα την καταχνιά»· ενώ το πεύκο ελέγχει και παροτρύνει τον σκλήδρο με ανάλογη έκφραση: «Κανεί σε να ρουφάς νερόν».

Πάντως, ο Β. Μιχαηλίδης δεν ακολούθησε στο «Πευκάριν» την ίδια πορεία με το πιθανό πρότυπό του: Σε αντίθεση με την «αδύναμη» αγράμπελη που έχει υποκύψει στη δελεαστική πρόταση του ισχυρού πλάτανου και ζει στη σκιά του, τα δύο δέντρα στο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη κρατούν αποστάσεις και συνδιαλέγονται επί ίσοις όροις: Τα δύο δέντρα, το πευκάριν (=μικρό πεύκο)⁸ και ο σκλήδρος, δεν συνδιαλέγονται από κοντινή απόσταση (όπως, δηλαδή, συμβαίνει στην περίπτωση της αγράμπελης με τον πλάτανο), αλλά από μακριά· άλλωστε, ο σκλήδρος ευδοκιμεί, κυρίως, σε ποτάμια-ρουάκια-λίμνες και, μάλιστα, σε πολύ χαμηλότερο υψόμετρο από τον πεύκο. Πρόθεση του νεαρού πεύκου δεν είναι να ξελογιάσει τον σκλήδρο, αλλά να τον βοηθήσει, όπως ισχυρίζεται, για «να στρώσει» ο κορμός του «τζ'αι να μέν σέπεται κουτσίν», είτε για να τον ειρωνευτεί για το αχαμνό ξύλο του. Επιπρόσθετα, η συνετή απάντηση-απόφαση του σκλήδρου να μην ακολουθήσει τη «συμβουλή» του νεαρού πεύκου αλλά και ο τρόπος που την αιτιολογεί αντιτίθενται στην «απερισκεψία» της αγράμπελης, η οποία υπέκυψε στα γλυκόλογα του πλάτανου. Με άλλα λόγια, στο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη κυριαρχεί η σύνεση και η αυτογνωσία (ας προσέξουμε ότι ο σκλήδρος δεν είχε καμία πρόθεση να συνομιλήσει με τον πεύκο, αν δεν ξεκινούσε τον διάλογο ο δεύτερος), ενώ στο ποίημα του Α. Βαλαωρίτη δεσπόζει η απερισκεψία (ας μην ξεχνάμε ότι πρώτη η αγράμπελη ξεκινά τον διάλογο).

Οι διαφορετικές κατευθύνσεις που παίρνει το «Πευκάριν», σε σχέση με το «πρότυπό» του, φαίνονται και σε άλλα σημεία. Για παράδειγμα, στην «Αγράμπελη» ο λόγος του αφηγητή όχι μόνο εκτείνεται σε δώδεκα στίχους (37%)

αλλά, ταυτόχρονα, ο ίδιος συμμετέχει – συναισθηματικά ή και εξ αποστάσεως – στα διαδραματιζόμενα: αντίθετα, στο «Πευκάρην» ο αφηγητής εμφανίζεται μόλις σε ενάμιση στίχο (12,5%), χωρίς να παίρνει θέση σε ό,τι διαμείβεται ανάμεσα στα δύο δέντρα (εκτός και αν δεχτούμε ότι στην τελευταία στροφή, μέσα από τα λόγια του σκλήδρου, διαφαίνεται ή λανθάνει και η στάση του ίδιου του αφηγητή). Τέλος, στους τίτλους των δύο ποιημάτων, παρόλο που, αρχικά, εκκινούν από την ίδια αφετηρία, υπάρχει διαφοροποίηση, η οποία σχετίζεται με την πρόθεση των δύο δημιουργών: ο Α. Βαλαωρίτης έχει επιλέξει την αγράμπελη, δηλαδή τον αδύναμο συμπρωταγωνιστή, ενώ, αντίθετα, ο Β. Μιχαηλίδης μετατοπίζει το κέντρο βάρους στον πιο αυθόρμητο πεύκο, που δίνει την αφορμή για την εκκίνηση του μύθου, και όχι στον πιο σώφρονα σκλήδρο, αν και ο τελευταίος θα μπορούσε να διεκδικήσει την πρωτιά και τον πρωταγωνιστικό ρόλο στο ποίημα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γλ. Αλιθέρης, *Βασίλης Μιχαηλίδης*, Αλεξάντρεια 1957, σ. [31]. Βλ., επίσης, Μ. Πιερής, «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης-Βασίλης Μιχαηλίδης (η έλξη του μοντέλου του “εθνικού ποιητή”», *Η Σημερινή*, 8 Ιαν. 1995, και σε πιο ανεπτυγμένη μορφή: *Παρουσία* 3 (Χειμώνας 1995) 13-16· αναδημοσίευση στο *Βασίλης Μιχαηλίδης: Η Ρωμοσύνη εν’ φυλή συντόζαυρη του κόσμου*, επιμ.: Μ. Πιερής, Λευκωσία, Θ.Ε.ΠΑ.Κ., 2009, σσ. 159-164· Γ. Κεχαγιόγλου-Α. Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2010, σσ. 228, 230· Κάλια Παύλου, «Η ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη στο πλαίσιο του ελληνικού (αθηναϊκού) ρομαντισμού», *Νέα Εποχή* 310 (Φθινόπωρο 2011) 87, 89. Πάντως, ο Γ. Κατσούρης (*Βασίλης Μιχαηλίδης: Η ζωή, η προσωπικότητα και το έργο του*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1987, 2002, σσ. 368-370) προσπάθησε να αναρέσει την άποψη του Γλ. Αλιθέρη. Από την άλλη, ο Μ. Πιερής, μολονότι είναι ο πρώτος μελετητής που επιχείρησε να ανιχνεύσει πιο συστηματικά τις επιρροές που άσκησε στον Β. Μιχαηλίδη η ποίηση του Α. Βαλαωρίτη, καταφεύγει συνήθως σε γενικόλογες παρατηρήσεις, οι οποίες, ελλείψει ενδοκειμενικών τεκμηρίων, δεν φέρνουν πάντοτε το επιθυμητό αποτέλεσμα (βλ., λ.χ., τον τρόπο με τον οποίο παρατίθενται οι «αξιοσημείωτες» αναλογίες ανάμεσα στα ποιήματα «Η 9η Ιουλίου...» και «Αθανάσιος Διάκος»).

2. Αξίζει να αναφερθεί ότι το ποίημα «Η αγράμπελη» είχε αναδημοσιευτεί στο αθηναϊκό περιοδικό *Εφημερίς των Παίδων* (τχ. 183, Μάρτ. 1883) με τον τίτλο «Η αγράμπελη / (Συμβουλή προς τας νέας)». Επομένως, αν υποθέσουμε ότι ο Β. Μιχαηλίδης πρόσεξε το ποίημα αυτό στην *Εφημερίδα των Παίδων* (και όχι στα *Μνημόσυνα*), τότε ο *terminus ante quem* γραφής του ποιήματος «Το Πευκάρην» θα μπορούσε να θεωρηθεί η άνοιξη του 1883. Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε αν ο Β. Μιχαηλίδης είχε πρόσβαση στο περιοδικό αυτό, που ενδέχεται να έφτανε στα γραφεία της Σάλλιπγος. Πάντως, ο λεμεσιανός Ο. Ιασονίδης έχει δημοσιεύσει σε αυτό τρία ποιήματά του: «Αγάπη μητρική» (τχ. 218, Φεβρ. 1886), «Μητρική διδασκαλία» και «Δέησις παιδική» (τχ. 219, Μάρτ. 1886). Από την άλλη, ο Α. Βαλαωρίτης ήταν σημαντικός εθνικός ποιητής στην εποχή του και τα έργα του κυκλοφορούσαν και στην Κύπρο.

3. Α. Περνάρης, «Η διαλεκτική μας ποίηση», στο *Διαλέξεις περί της κυπριακής ποιήσεως*, Πάφος 1938, σ. 116. Ο Κ. Βασιλείου εκφράζει την μάλλον συζητήσιμη άποψη ότι τόσο το ποίημα αυτό όσο και το ποίημα «Ο γάδαρος τζ’ η σιλιντρούνα» έμειναν αδημοσίευτα, γιατί ήταν γραμμένα στην κυπριακή διάλεκτο και θα χαλούσαν την εικόνα του λόγιου ποιητή: έτσι, ο Στ. Χουρμούζιος, «όταν του τα έδωσε ο ποιητής στα 1884 [...], δίστασε να τα δημοσιεύσει [...], και πολύ αργότερα, όταν ο ποιητής είχε πλέον επιβληθεί κατά κράτος με τα κορυφαία διαλεκτικά του, τα έδωσε στον Α. Περνάρη (μαζί με τον “Αμολόητο”) για να μη χαθούν»: *Βασίλη Μιχαηλίδη: Η Ασθενής λύρα και η άλλη λύρα*, επιμ. Κ. Βασιλείου, Λευκωσία, Αιγαίον, 2007, σ. 36.

4. Κ. Παλαμάς, «Ο Βαλαωρίτης και το έργο του. Δύο ομιλίες. Η δεύτερη», στο έργο του ίδιου, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1924): άρθρα, γράμματα, ομιλίες*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1924, σ. 105.

5. Α. Περνάρης, ό.π.

6. Βλ. Θρ. Σταύρου, *Νεοελληνική μετρική, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2004*, σσ. 57-58, 97, όπου γίνεται αναφορά (με παραπομπή και στην «Αγράμπελη») στους «ιδιότυπους» εντεκασύλλαβους και δεκασύλλαβους στίχους του Α. Βαλαωρίτη.

7. Παραπέμπω στην έκδοση Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, *Έργα, τ. Α', Πρόλογος* Άρ. Καμπάνης, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1924, σσ. 280-281. Η ορθογραφία εκσυγχρονίζεται, ενώ η στίξη εξομαλύνεται. Το ποίημα αυτό δεν έχει περιληφθεί στην έκδοση Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδη - Ελένη Τσαντσάνογλου, Αθήνα, Ίκαρος, 2006.

8. Και σε άλλες περιπτώσεις ο Β. Μιχαηλίδης δίνει ανθρώπινη λαλιά στα πεύκα: «πέρα εκεί που τραγουδούν τα πεύκα με την αύρα» («Τρόδος», στ. 12)· «όπου το γλυκολάλημα των πεύκων μουρμουρίζει» (ό.π., στ. 28)· «και των πευκών ψιθυρισμός» («Ρωμός και Τζον Πουλλής...», στ. 556).

Κυριάκος Ιωάννου

Καβαφικά εκδοτικά δαιμόνια: Για το ποίημα «Ηδονή»

Αν υπάρχει ένας νεοέλληνας ποιητής που το έργο του απαιτεί κριτική έκδοση, αυτός είναι ο Καβάφης. Ιδιότυπη βέβαια κριτική έκδοση, η οποία, καθώς έχουμε την τελική βούληση του ποιητή στις περισσότερες περιπτώσεις, θα παρακολουθεί και θα καταγράφει τις διαφοροποιήσεις του κάθε ποιήματος από τις πρώτες αυτόγραφες καταγραφές και τις δημοσιεύσεις ως τις τελικές αναθεωρήσεις στις χρονολογικές ή θεματικές «συλλογές». Την εργασία αυτή για τα 154 ποιήματα του καβαφικού κανόνα έχει αναλάβει η Renata Lavagnini σε συνεργασία με τη Σταματία Λαουμτζή. Εν αναμονή, συνεπώς, της αναγγελμένης έκδοσης, αξίζει να σταθούμε σε ένα ζήτημα που προέκυψε από τον έλεγχο μιας από τις «συλλογές» που κυκλοφόρησε ο Καβάφης όσο ζούσε.

Η ιδιοτυπία με την οποία ο Καβάφης δημοσίευε, από τα μέσα της δεκαετίας του 1910, τα ποιήματά του είναι γνωστή και έχει μελετηθεί υποδειγματικά από τον Γ. Π. Σαββίδη.¹ Την είχε περιγράψει και ο Άριστος Καμπάνης σε άρθρο του με αφορμή τον θάνατο του Καβάφη:

Δεν εξέδιδε βιβλία. Εκυκλοφορούσε τα ποιήματά του ένα-ένα εις ανεξάρτητα φύλλα, κάτω από τα οποία υπήρχεν η υπογραφή του και υπό την υπογραφήν η χρονολογία με το όνομα του τυπογραφείου.²

Και όπως ξέρουμε επίσης από την εργασία του Γ. Π. Σαββίδη, ο Καβάφης συνέραπτε με συνδετήρες τα μεμονωμένα, υπογεγραμμένα και χρονολογημένα αυτά μονόφυλλα (ή δίφυλλα) σε χρονολογικά ή θεματικά αρθρωμένες «συλλογές», δέκα τον αριθμό, από τον Απρίλιο του 1912 ως τις αρχές του 1933, τις οποίες διένεμε σε φίλους και γνωστούς. Οι συλλογές αυτές διακινούνταν σε χρονικά ανύσματα που ποίκιλλαν από 2 έως 6 χρόνια, συχνά και με διαφορετικό αριθμό ποιημάτων από «αντίτυπο» σε «αντίτυπο» αλλά κάποτε και με διαφορές σε κάποια ποιήματα, εάν εν τω μεταξύ είχε προηγηθεί διαφορετικό «τύπωμα» στο οποίο ο ποιητής είχε επιφέρει αλλαγές. Τον ακριβή αριθμό των αντιτύπων του κάθε σώματος και τα πρόσωπα στα οποία διανεμήθηκαν τα γνωρίζουμε από τους «καταλόγους διανομής» που κρατούσε με σχολαστικότητα ο ίδιος ο Καβάφης, και τους οποίους δημοσίευσε ο Γ. Π. Σαββίδης στη διδακτορική του διατριβή.³ Έχουμε έτσι τη δυνατότητα να ταυτίσουμε σωζόμενα αντίτυπα σε βιβλιοθήκες και αρχεία.

Μια από αυτές τις «συλλογές» (Γ1, την ονοματίζει ο Γ. Π. Σαββίδης), χρονολογική στον χαρακτήρα της καθώς περιλαμβάνει ποιήματα που γράφτηκαν από το 1910 ως το 1917 και τυπώθηκαν κατά τη διετία 1916-1917, σώζεται στη Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζαγοράς, η οποία διατίθεται πλέον και σε ψηφιακή μορφή (<http://diglib.ypepth.gr/awweb/main.jsp?flag=browse&smid=1&awdid=3>). Το έντυπο προέρχεται από τη συλλογή του Πέτρου Μάγνη (=Κωνσταντίνου Γ. Κωνσταντινίδη) που ήταν ένας από τους μεγάλους δωρητές της βιβλιοθήκης.⁴ Από τον «[Κατάλογο διανομής της Γ1]» που δημοσίευσε ο Γ. Π. Σαββίδης αποδεικνύεται ότι πρόκειται για το αντίτυπο αρ. 209.⁵

Παραθέτω περιγραφή του αντιτύπου κατά το σαββιδικό πρότυπο, χωρίς να καταγράφω τις διαστάσεις των φύλλων, του περιβλήματος και του περικαλύμματος, επειδή δεν έκανα αυτοψία:

[άνω αριστερά] Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗ | [διαχωριστική γραμμή] | ΠΟΙΗΜΑΤΑ || [κάτω δεξιά] ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ | 1910-1916 [=7]

Δέσμη 53 φύλλων (47 ποιημάτων. Από το αντίτυπο έχει εκπέσει το φύλλο 42 με το ποίημα «Εν εσπέρα»): 1 λευκό φύλλο (με αυτόγραφο αφιέρωση: «Εις τον φίλον ποιητήν Π. Μάγνη. Ι Κ. Π. Καβάφης») + έντυπα φύλλα (αριθμημένα [1]-4, 5α-[5]β, 6-9, 10α-[10]β, 11-12, 13α-[13]β, 14-30, 31α- [31]β, 32-33, 34α-[34]β, 35-47. Το φύλλο 47, όπου δημοσιεύεται το ποίημα «Έτσι πολύ ατένισα», φέρει δεξιά από την τυπογραφική αρίθμηση τη χειρόγραφο από το καβαφικό χέρι ένδειξη «(48)»).

Περίβλημα: ο τίτλος στην πρώτη σελίδα, και ο κατάλογος περιεχομένων στην τρίτη (χειρόγραφο από το καβαφικό χέρι μετά τον τίτλο του 35ου ποιήματος).

Περικάλυμμα: η πρώτη σελίδα τυπωμένη πανομοιότυπα με τον τίτλο, με μόνη διαφορά το τελευταίο ψηφίο της δεύτερης χρονολογίας: 1917.

Περιλαμβάνονται τα εξής ποιήματα (στην καταγραφή μεταγράφω σε μονοτονικό αλλά διατηρώ την ορθογραφία των αρχικών κεφαλαίων, όπως καταγράφονται στον πίνακα περιεχομένων, ακόμη και σε όσα είναι χειρόγραφα):

Του 1910: «Η Πόλις», «Η Σατραπεία», «Μάρτιαι Ειδοί». Του 1911: «Τελειωμένα», «Τυανεύς Γλύπτης», «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον», «Ιωνικόν», «Τα Επικίνδυνα», «Η Δόξα των Πτολεμαίων», «Ιθάκη». Του 1912: «Φιλέλλην», «Ηρώδης Αττικός», «Αλεξανδρινοί Βασιλείς», «Επέστρεφε», «Στην Εκκλησία». Του 1913: «Πολύ Σπανίως», «Όσο Μπορείς», «Του Μαγαζιού», «Επήγα». Του 1914: «Λυσίου γραμματικού τάφος», «Ευρίωνος τάφος», «Πολυέλαιος», «Μακρυά». Του 1915: «Σοφοί δε Προσιόντων», «Ο Θεόδοτος», «Στου Καφενείου την Είσοδο», «Ομνύει», «Μια Νύχτα», «Θάλασσα του Πρωϊού», «Ζωγραφισμένα», «Οροφέρνης», «Η Μάχη της Μαγνησίας», «Μανουήλ Κομνηνός», «Η Δυσαρέσκεια του Σελευκίδου». Του 1916: «Όταν Διεγείρονται», «Εν τη Οδώ», «Ενώπιον του Αγάλματος του Ενδυμίωνος». Του 1917: «Εν πόλει της Οσροηνής», «Πέρασμα», «Για τον Αμμόνη, που πέθανε 29 ετών. Στα 610», «Ένας θεός των», «Εν Εσπέρα», «Γκρίζα», «Ιασή Τάφος», «Εν τω Μηνί Αθύρ», «Έτσι Πολύ ατένισα—».

Η μορφή των ποιημάτων εκφράζει προφανώς τη βούληση του ποιητή στα 1916-1917, καθώς κάποια από αυτά θα τα συμπεριλάβει με διάφορες αλλαγές σε μεταγενέστερες συλλογές (ή θα τα δημοσιεύσει στην *Αλεξανδρινή Τέχνη*). Δεν θα προχωρήσω όμως σε συγκρίσεις ούτε με την πρώτη μεταθανάτια έκδοση του 1935, αφού η κριτική έκδοση της Lavagnini θα καταγράψει τις όποιες διαφοροποιήσεις απαντώνται στη διάρκεια των χρόνων από την πρώτη δημοσί-

ευση/έκδοση ως την τελευταία. Θα εστιάσω μόνο σε μία περίπτωση, στο ποίημα «Ηδονή», χαρακτηριστική για τη μικροσκοπική συγκριτική εργασία που πρέπει να γίνει, η οποία όμως προϋποθέτει ότι ο ερευνητής θα πρέπει να έχει στη διάθεσή του όλα τα «τυπώματα» των ποιημάτων σε φύλλα.

Θυμίζω το ποίημα όπως δημοσιεύτηκε στην έκδοση του 1935 και όπως επαναλαμβάνεται στις επόμενες εκδόσεις από τον Ίκαρο, ακόμη και σε όσες επιμελήθηκε ο Γ. Π. Σαββίδης από το 1963 κ.έ.

Ηδονή

*Χαρά και μύρο της ζωής μου η μνήμη των ωρών
που ηύρα και που κράτηξα την ηδονή ως την ήθελα.
Χαρά και μύρο της ζωής μου εμένα, που αποστράφηκα
την κάθε απόλαυσιν ερώτων της ρουτίνας.*

Είναι όμως γνωστό ότι το συγκεκριμένο ποίημα δεν είχε αυτή τη μορφή στις διάφορες «συλλογές» που κυκλοφόρησε ο ίδιος ο Καβάφης όσο ζούσε. Με βάση τις πληροφορίες που μας παρέχει το Αρχείο του ποιητή ξέρουμε ότι γράφτηκε το 1913⁶ αλλά τυπώθηκε για πρώτη φορά σε μονόφυλλο το 1917 και ξανά άλλες πέντε φορές: το 1919, το 1922, το 1927, το 1930 και το 1932.⁷ Στο πρώτο τύπωμά του το 1917 (το οποίο σώζει το αντίτυπο του Πέτρου Μάγνη από τη βιβλιοθήκη της Ζαγοράς) αναπτύσσεται σε πέντε στίχους, καθώς μεταξύ του 3ου και 4ου παρεμβάλλεται εμφατικά ο στίχος «που αρνήθηκα και που αποστράφηκα»:

*Χαρά και μύρο της ζωής μου η μνήμη των ωρών
που ηύρα και που κράτηξα την ηδονή ως την ήθελα.
Χαρά και μύρο της ζωής μου εμένα,
που αρνήθηκα και που αποστράφηκα
την κάθε απόλαυσιν ερώτων της ρουτίνας.*

Για πρώτη φορά το ποίημα στην τετράστιχη μορφή του δημοσιεύτηκε στο μεταθανάτιο αφιέρωμα της Νέας Εστίας, τόμ. 14, τχ. 158 (15.7.1933) 739, χωρίς να ξέρουμε πώς ετοιμάστηκε αυτό το τεύχος και κυρίως από πού αντλήθηκαν τα ποιήματα που δημοσιεύτηκαν, μεταξύ των οποίων και το «Ηδονή». Η διαφορετική μορφή του ποιήματος είχε επισημανθεί από συστηματικούς μελετητές του Καβάφη. Το 1948 ο Μιχάλης Περίδης είχε κάνει αντιπαραβολή μεταξύ των κειμένων των συλλογών και της έκδοσης του 1935 και είχε σημειώσει μερικές «άξιες λόγου διορθώσεις που είχε κάμει, χωρίς άλλο, ο ίδιος ο ποιητής».⁸ Για το ποίημα «Ηδονή» παρατηρούσε ότι στην έκδοση του 1935 «έγινε, από πεντάστιχο, τετράστιχο και παραλείφθηκε στον 4ο στίχο το “που αρνήθηκα”».⁹ Αλλά και ο Τίμος Μαλάνος στην τρίτη έκδοση της μελέτης τους *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης* (1957) είχε σημειώσει τις διαφορετικές μορφές του ποιήματος: «Αρχικώς το ποίημα είχε 5 στίχους. Στην τελειωτική μορφή των “Απάντων” του ποιητή έχει μονάχα 4. Δίω εδώ, για τον μελετητή της Καβαφικής ποίησης, τη μορφή του 1917. [...]».¹⁰

Σε ποιο «τύπωμα», λοιπόν, του ποιήματος έκανε ο Καβάφης την αλλαγή; Εδώ είναι απαραίτητη η συνδρομή του Αρχείου Καβάφη. Όπως με πληροφορεί η Κατερίνα Γκίκα (την οποία ευχαριστώ θερμά, καθώς και τον Μανόλη Σαββίδη

που έδωσε την άδεια) από το Σπουδαστήριο του Νέου Ελληνισμού, στα «τυπώματα» του 1917, του 1919 και του 1922 το ποίημα είναι πεντάστιχο. Ωστόσο σε «τύπωμα» του 1927 (περιλαμβανόμενο σε αντίτυπο της θεματικής συλλογής 1916-1918, της αποκαλούμενης Γ8, την οποία ο Καβάφης διένειμε σε τουλάχιστον 228 σώματα από τις 6.9.1929 ως και τις αρχές του 1933¹¹) ο ποιητής έχει διαγράψει με το χέρι του τον τέταρτο στίχο και έχει συμπληρώσει στο τέλος του τρίτου στίχου, ύστερα από κόμμα, τη φράση «που αποστράφηκα». Στα «τυπώματα» του 1930 και του 1932 το ποίημα έχει πλέον σταθερά τη γνωστή τετράστιχη μορφή του. Αυτή, συνεπώς, είναι η τελική βούληση του ποιητή για το συγκεκριμένο ποίημα.

Προφανώς σε κάποιο από αυτά τα τελευταία «τυπώματα» στηρίχτηκε η *Νέα Εστία* για το αφιέρωμα στον Καβάφη τον Ιούλιο του 1933, και αυτά έλαβαν ως βάση οι κληρονόμοι του Καβάφη για την έκδοση του 1935. Το ίδιο και ο Γ. Π. Σαββίδης που είχε υπόψη του από το υλικό του Αρχείου Καβάφη πλήρη εικόνα για τη σταδιακή μεταμόρφωση του ποιήματος και την τελική βούληση του ποιητή. Αυτή ανατύπωσε στην «πρώτη λαϊκή έκδοση» των καβαφικών ποιημάτων το 1963, στον πρώτο τόμο της, η οποία περιλάμβανε «τα [θεματικά] τεύχη 1905-1915 και 1916-1918 [...]», «που περιείχαν όλα τα ποιήματα όσα είχε δημοσιέψει στα δεκατέσσερα εκείνα χρόνια».¹²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Π. Σαββίδης, *Οι καβαφικές εκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή και σχόλιο. Βιβλιογραφική μελέτη*. Αθήνα, έκδοση Ταχυδρόμου, 1966, σ. 231.
2. Άριστος Καμπάνης, «Συζητήσεις: Ο θάνατος του ποιητού», *Έθνος*, 3.5.1933. Εφόσον έτσι έχουν τα πράγματα, δεν θα ήταν ίσως σκόπιμο στη βιβλιογράφηση των καβαφικών εκδόσεων να καταγραφεί αναλυτικά και αυτοτελώς και το καθένα «τύπωμα» από αυτά τα μονόφυλλα / δίφυλλα μαζί με τις όποιες επανεκδόσεις του όσο ο Καβάφης ζούσε; Βλ. το σχετικό «Επίμετρο 4» του Γ. Π. Σαββίδη, *ό.π.*, σσ. 299-323.
3. *Ό.π.*, σσ. 215-283.
4. Στην ίδια βιβλιοθήκη σώζεται, προερχόμενο από τη συλλογή του Πήλιου Ζάγρα (=Απόστολου Γ. Κωνσταντινίδη), αδελφού του Πέτρου Μάγνη, ένα αντίτυπο από το φυλλάδιο Β2 (=Κ. Π. Καβάφη, *Ποιήματα*, Αλεξάνδρεια 1910) με την ακόλουθη ιδιόχειρη αφιέρωση του Καβάφη «Εις τον φίλον κ. Πήλιον Ζάγρα». Βλ. περιγραφή του φυλλαδίου στον Σαββίδη, *ό.π.*, σσ. 44-46. Το όνομα του Ζάγρα αναγράφεται στον «Κατάλογο διανομής του φυλλαδίου» που διατηρούσε ο Καβάφης και που δημοσίευσε ο Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 220.
5. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 231.
6. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 339.
7. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 313.
8. Μιχάλη Περίδη, *Ο βίος και το έργο του Κωνστ. Καβάφη*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948, σ. 131.
9. Περίδη, *ό.π.*, σ. 133.
10. Τίμου Μαλάνου, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης. Ο άνθρωπος και το έργο του*. Τρίτη έκδοση. Συμπληρωμένη και οριστική, Αθήνα, Δίφρος, 1957, σσ. 90-91, σημ. 2.
11. Βλ. περιγραφή στον Σαββίδη, *ό.π.*, σσ. 87-88.
12. Κ. Π. Καβάφης, *Ποιήματα*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1963, σ. 11.

Λάμπρος Βαρελάς

«Ο αιώνιος Καλοπαναγιώτης», ένα αθησαύριστο κείμενο της Πολυξένης Λοϊζιάδος

Στην εφημερίδα *Ελευθερία* της Λευκωσίας, στο φ. 1548 (Σάββατο, 3.8.1929), σ. 4, στη στήλη «Από τας κυπριακάς λουτροπόλεις», δημοσιεύτηκε ένα πεζό κείμενο της Πολυξένης Λοϊζιάδος με τίτλο «Ο αιώνιος Καλοπαναγιώτης». Το κείμενο αυτό, που το ανακαλύψαμε πριν από λίγο καιρό, το αναδημοσιεύουμε ως αθησαύριστο, μια και δεν περιλήφθηκε στον πρόσφατο τόμο¹ με τα Έργα της Λοϊζιάδος, που είχε ήδη τυπωθεί, όταν το ανιχνεύσαμε στην ανωτέρω εφημερίδα.

Ο Καλοπαναγιώτης (ορεινό θέρετρο στην περιοχή του Τροόδου)² ήταν από τις πολύ αγαπημένες κυπριακές περιοχές της ποιήτριας και μετέβαινε εκεί πολύ συχνά, τόσο για λόγους αναψυχής, όσο κυρίως για λόγους θεραπευτικούς. Μάλιστα, έχει αφιερώσει σ' αυτόν και ένα ποίημά της,³ πέραν των πολλών μαρτυριών που υπάρχουν στο όλο συγγραφικό έργο της, λογοτεχνικό, φυσιολατρικό και παιδαγωγικό, γι' αυτόν.

Το κείμενο αυτό, φυσιολατρική περιγραφή με ταξιδιωτικό ενδιαφέρον ως είδος, έχει συγγραφεί μετά από παραμονή της συγγραφέως στον Καλοπαναγιώτη, μία από τις πολύ συχνές, όταν μετέβαινε τα καλοκαίρια για θεραπεία των αρθριτικών της.⁴ Δημοσιεύτηκε στην *Ελευθερία* σχεδόν αμέσως αφότου επέστρεψε στα ίδια (δηλ. στη Λεμεσό).

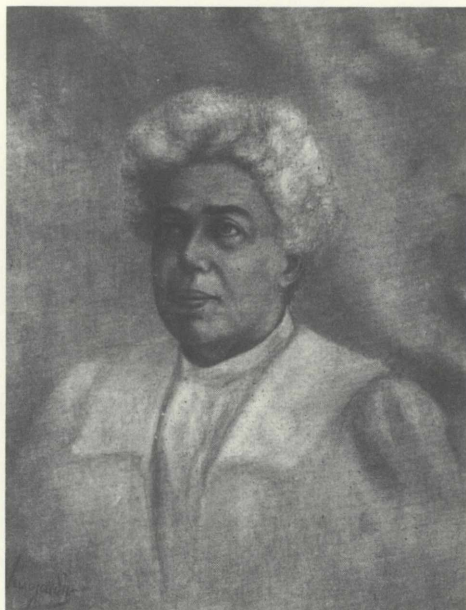
Η καθαρεύουσα την οποία η Λοϊζιάς εξακολουθεί να χρησιμοποιεί στα πεζά της κείμενα, παρότι τα ποιήματά της την εποχή αυτή είναι γραμμένα σε ρέουσα και πολλά υποσχόμενη δημοτική, θυμίζει, ιδίως στις περιγραφές του φυσικού κόσμου, τη γλώσσα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.⁵ Το παραθέτουμε αυτούσιο:

Ο αιώνιος Καλοπαναγιώτης

Μετά τας καθ' όλον τον εφειτηνόν χειμώνα εξαιρετικὰς χιονοστιβάδας του, επί των γυμνών και υπερυψήλων βουνών του ο Καλοπαναγιώτης ανεγεννήθη νέος με νέαν όλως ανθηράν καταπρασίνην χλωρίδα ιδίως παρά τα κράσπεδα της βραχύδους κυκλοτερούς αγκάλης των βουνών του, αφ' ὧν ρέει γοργὰ και ευφήμως ἄδων ο Σάτραχος ποταμός και αναβλύζουσιν αι αιώνιοι ἐπίσης θειούχοι ιαματικά πηγαί του εις αὔξησιν και πλούτον της ροῆς των, επαρκούσης εις ἴασιν των εις χιλιάδας περίπου ανερχομένων λουομένων, πασχόντων ἐξ αρθρίτιδος ἢ ρευματισμῶν Κυπρίων, ξενιζομένων εις τα κάλλιστα ξενοδοχεῖα του και εις οικογενείας του.

Ευλογημένον προνομιούχον χωρίον ο Καλοπαναγιώτης. Αν και είναι μία μικρὰ λουτρόπολις σήμερον, εν τούτοις είναι μεγίστης ευεργεσίας ἔργον, να γνωσθῆ εις ευρύτερον κύκλον των γειτονικῶν χωρῶν χάριν των πασχόντων, η πύκνωσις των οποίων θα επιτρέψῃ και την ἴδρυσιν λουτρῶνων προς λήψιν καταλληλοτέρων και μεγαλυτέρων ωφέλειαν γενικῶς, και οὗτος είναι ο κατ' ἐπιβεβλημένον καθήκον σκοπός της περιγραφῆς του χωρίου τούτου και της θαυματουργοῦ επενεργείας των λουτρῶν του.

Ἀλλά και ως κλίμα σταθερῶς γλυκύ και ως ἐξοχή και ως θαυματική ἀπόλαυσις συνιστάται και υπό ξένων, κατοίκων των ωραιωτέρων τοπιῶν της Ἐλβετίας ο Καλοπαναγιώτης, ὅπου αι ανθοκομοῦσαι ερατειναί ροιαί, ἀμιλλώμεναι προς την κυφορίαν των λεμονοειδῶν και την σφριγῶσαν βλάστησιν των ἐπὶ ολόκληρον μίλιον ἐκτεινομένων παρά τα παρόρθια του Σατράχου ποταμοῦ κηπαρίων, φρουρουμένων υπό συκαμινεῶν και καλαμῶνων και λοιπῶν καρποφόρων και αγρίων δένδρων ἐκπλήσσουσι

Πολυξένη Λοιζιάδς
(Πίνακας του Νίκου Νικολαΐδη)

τον παρατηρητικόν θεατήν και ικανοποιούσι τα φυσικά καλλιτεχνικά συναισθήματά του και ακουσίως έτι ελκύοντα αυτόν εις τα άδυτα των ναπών των περιρρύτων τούτων τοπίων προς μύησιν των εν αυτοίς τελουμένων μυστηρίων της φύσεως.

Το κάλλος και η ζωή και η επίδρασις της ωραίας ταύτης φύσεως του αιωνίου Καλοπαναγιώτη, αναγνωρίζονται βεβαίως και εκ των ανδρείων και μακροβίων κατοίκων του, μεταξύ των οποίων φθάνουσι το μοιραίον τέλος υπερ(100)τιδες,⁶ και εκ των πολλών χωλών και παραλυτικών, των ωμένων πολλάκις μετά την λήψιν ολίγων λουτρών και διαμονήν των ενταύθα, εξ ων και τινες συνδυάζουσι την θεραπείαν των εν πίστει ακραδάντω προς τον Θεόν, διαμένοντες εις τον ναόν του ενταύθα Μετοχίου, τον τιμώμενον επ' ονόματι του Αγίου Ιωάννου, του Λαμπαδιστού, ως ο νεωστή ελθών εκ Πλατρών και μη δυνάμενος και τρέμων να σταθή όρθιος, ήδη δε υγιής γενόμενος⁷ εξακολουθεί τονωτικήν θεραπείαν, διαμένων εις το Μετόχιον τούτο.

Μετά την διά των ολίγων τούτων γραμμών περιγραφήν ταύτην γενομένην εν πάση αληθεία και πίστει εξ όσων είδομεν τελεσθέντα ιάματα και βλέπομεν συντελεστικά προς θεραπείαν των πασχόντων εξ αρθριτισμού και ρευματισμού, και με την ελπίδα, ότι προς προσέλκυσιν αυτών και ευκολίαν των, θα ληφθή πρόνοια συντόμως πλέον προς ίδρυσιν λουτρώνων τινών υπό των Καλοπαναγιωτητών περαινομεν αυτήν τόσον συντόμως, με την επιφύλαξιν να γράψωμεν καιάλιν περι των απαιτουμένων προς πλήρωσιν των αναγκών της λουτροπόλεως του αιωνίου εις κάλλος φυσικόν και ζωήν Καλοπαναγιώτη.⁸

Καλοπαναγιώτης, Ιούλιος 1929

Πολυξένη Λοιζιάδς

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεοδόσης Πυλαρινός - Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα, *Πολυξένης Λοιζιάδης, Τα έργα*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2011.
2. Βλ. *Τα έργα*, ό.π., σ. 170 και σημ. 298, όπου και η καταγραφή αναφορών στα έργα της για το κυπριακό αυτό χωριό.
3. Βλ. *Τα έργα*, ό.π., σ. 171 και σημ. 301, όπου αναφορά στις επί σειράν ετών καλοκαιρινές επισκέψεις-παραμονές της για θεραπευτικούς σκοπούς.
4. Για το χρόνιο πρόβλημα των ρευματισμών της βλ. *Τα έργα*, ό.π., σ. 170, καθώς και τη μικρή μελέτη μας «Ένα αθησαύριστο ποίημα στη δημοτική της Πολυξένης Λοιζιάδης», *Κυπριακή Βιβλιοφιλία* 20 (Χειμώνας 2011-2012) 34-36.
5. Διατηρήσαμε την ορθογραφία και τη στίξη του πρωτοτύπου, διορθώνοντας μόνο τα λίγα, εμφανώς τυπογραφικά, λάθη.
6. Βλ. *Τα έργα*, ό.π., σ. 556, *Κυπριακή κυψέλη*, όπου ο λόγος για την εκατονταετίδα γαρία Δράκαινα.
7. Η έμφραση, που την δηλώσαμε με την πλαγιογράμμιση, έχει δοθεί στο πρωτότυπο από τη θρησκευόμενη Λοιζιάδα, ιδιότητα χαρακτηριστική όλου του συγγραφικού και διδασκαλικού έργου της.
8. Μαρτυρίες για τη διαμονή της στον Καλοπαναγιώτη αποτελούν τα ποιήματά της «Εσπερινός εις την Παναγίαν την θεοσκέπαστην» και «Εις την Μαραθάσαν», που φέρουν τοποχρονολογήσεις

«Καλοπαναγιώτη, 1920» και «Καλοπαναγιώτη, 1918» αντίστοιχα, οι οποίες δίνουν σαφή εικόνα των συνεχών μεταβάσεων της Λοϊζιάδος στο κυπριακό αυτό χωριό (βλ. Τα έργα, ό.π., σ. 757-759). Βλ. και σ. 770, όπου εξαιρεί τις θαυματοργές θειούχες πηγές του Καλοπαναγιώτη, που θεραπεύουν «αρθριτικούς, ψαμμιακούς και ρευματικούς».

Θεοδόσης Πυλαρινός

§

«Η κατάρα»: μια «φιλολογική εκτροχίαση» του Ν. Λαπαθιώτη

Στην αυτοβιογραφία του, ο Ναπολέων Λαπαθιώτης αναφέρεται, στη ρύμη του λόγου του, σε διάφορα ποιήματα ή πεζά έργα του που έχουν μείνει αθησαύριστα, χωρίς όμως να δίνει βοηθητικές ενδείξεις στον ερευνητή που θα ήθελε να τα αναζητήσει. Μια τέτοια περίπτωση ήταν το «Εις τον θάνατον των υιών του Ριτσιότη Γαριβάλδη», που το παρουσίασα σε προηγούμενο τεύχος των Μικροφιλολογικών.¹ Ο Λαπαθιώτης δεν μνημονεύει σαφώς το συγκεκριμένο ποίημα· απλώς αναφέρει ότι μέσα στον πόλεμο έγραψε άρθρα και ποιήματα υμνητικά για τη Γαλλία, χωρίς να δίνει περισσότερες λεπτομέρειες.

Μια κάπως σαφέστερη νύξη υπάρχει σε άλλο σημείο της αυτοβιογραφίας του, κι αυτή με οδήγησε στο αθησαύριστο ποίημα που θα παρουσιάσω σήμερα. Συγκεκριμένα, στις τελευταίες σελίδες του έργου, εκεί που αφηγείται τη ζωή του στην Αίγυπτο το 1917, ο Λαπαθιώτης θυμάται: «Σχετίσθηκα επίσης και με τους ελληνικούς φιλολογικούς κύκλους του Καΐρου, και μάλιστα συνέβη και τούτο το νόστιμο: Ένα περιοδικό, ο Φοίνικας, που μου είχε ζητήσει συνεργασία και του έδωκα, επειδή εν τω μεταξύ είχα δημοσιεύσει στις εκεί ελληνικές εφημερίδες κάποιο ποίημα, που έθιγε τους πολύ εύθικτους πολιτικούς αντιφρονούντας, έβαλε το πεζοτράγουδό μου στην πρώτη του σελίδα και στην τελευταία μ' έβριζε πατόκορφα! Εκεί έγραφα και άλλα πολλά πράγματα – στίχους και πεζά – που έχουν μείνει εντελώς ανέκδοτα ως σήμερα, κι ίσως ποτέ να μη δουν το φως – ποιος ξέρει...».²

Το επίμαχο τεύχος του Φοίνικα ήταν το τριπλό τεύχος 10-12 (Σεπτ.-Νοε. 1916). Ωστόσο, παρά τη χρονολογική αυτή ένδειξη, το περιοδικό σίγουρα τυπώθηκε πολύ αργότερα, σαφώς μέσα στο 1917, και μάλιστα η εκτύπωση έγινε σε δόσεις, όπως συνηθιζόταν τότε. Το «πεζοτράγουδο» του Λαπαθιώτη, με τον τίτλο «Λέαινα», ήταν το εναρκτήριο κείμενο του τεύχους, αν και προτιμώ να το χαρακτηρίζω «διήγημα», μεταξύ άλλων και λόγω της έκτασής του (τρεις σελίδες), όσο κι αν, πράγματι, βρίσκεται ανάμεσα στα δυο είδη. Διήγημα άλλωστε το χαρακτήρισε και η συντακτική ομάδα του περιοδικού, σε μια σημείωση στις τελευταίες σελίδες του τεύχους: «Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, Ενταύθα. Το διήγημά σου αν το βλέπεις να δημοσιεύεται στον Φοίνικα είναι γιατί είχε τυπωθεί ένα μήνα πριν από τη φιλολογική εκτροχιάσή σου: ο μόνος λόγος που μας αναγκάζει σήμερα να το κυκλοφορήσουμε». Αυτό είναι το βρισίδι στο οποίο αναφέρεται ο Λαπαθιώτης – όχι και τόσο πατόκορφο, θα έλεγα, αλλά γράφει 23 χρόνια μετά και από μνήμης. Πάντως, σε αδρές γραμμές, η αναφορά της αυτοβιογραφίας επιβεβαιώνεται.

Να θυμηθούμε τα περιστατικά: ο Ναπολέων Λαπαθιώτης ταξίδεψε στην Αίγυπτο τα Χριστούγεννα του 1916, συνοδεύοντας τον πατέρα του, Λεωνίδα Λαπαθιώτη, στρατηγό του στρατού της Εθνικής Άμυνας· αντικείμενο της αποστολής τους ήταν να αντλήσουν οικονομική ενίσχυση και να στρατολογήσουν εθελοντές από τις ελληνικές παροικίες της Αιγύπτου. Στις αλεξανδρινές εφημερίδες της εποχής βρίσκω αρκετές αναφορές στις δραστηριότητες του στρατηγού, τις διαλέξεις που έδινε και τις συναντήσεις του με επιφανείς παράγοντες της ομογένειας, αλλά λίγες φορές μνημονεύεται ο Ναπολέων· βρίσκουμε ωστόσο το όνομά του στην κατάσταση των επιτυχόντων στον διαγωνισμό ανθυπολοχαγών-διερμηνέων.

Ποια ήταν όμως η πέτρα του σκανδάλου; Το έργο του Λαπαθιώτη που χαρακτηρίστηκε «φιλολογική εκτροχίαση» λάνθανε μέχρι σήμερα. Ο Τάκης Σπεντσιώτης³ υποθέτει ότι έτσι χαρακτηρίστηκε η «έμμετρη υπεράσπιση των Γάλλων και της Αντάντ», υπονοώντας το γαλλόφιλο σονέτο *Κραυγή!*, αλλά δεν έχει δίκιο. Είχα την τύχη να ανακαλύψω το... σώμα του εγκλήματος στην αλεξανδρινή εφημερίδα *Ταχυδρόμος-Ομόνοια*, στο φύλλο της 2 Ιουνίου 1917. Πρόκειται για ένα ποίημα που δημοσιεύεται στη δεύτερη σελίδα, αλλά σε περίοπτη θέση και με παχιά, ημίμαυρα τυπογραφικά στοιχεία. Προτάσσεται η εξής εισαγωγή (μονοτονίζω και εκσυγχρονίζω την ορθογραφία):

Επικαίρως μας εστάλη σήμερον εκ Καΐρου το κατωτέρω δημοσιευόμενον ποίημα του κ. Ναπ. Λαπαθιώτου, ελπίζομεν δ' ότι θα ευρεθεί κανείς εκ των οπαδών τού εκπτώτου να το απαγγείλει κατά την αυριανήν υπέρ αυτού δοξολογίαν.

Η Κατάρρα!

... Εσύ, που πλάνος στις ψυχής τα βάθη διαστρεμμένος,
μια μέρα ανάξια ανέβηκες τα πορφυρά σκαλιά,
και κάνοντας αδέρφια σου του Κρούμου τα σκυλιά,
μας μάρανες τ' αμάραντο πολεμικόν μας μένος,

κι έκαμες αίμα να χυθεί στον τόπο το γλυκό,
κι έκανες την πασίχαρη την αδερφή μου Αθήνα,
για μια σου πράξη ταπεινή να τήνε δέρν' η πείνα,
κι ως εδώ χάμου τη βαριά σκλαβιά της ν' αγροικώ,

και σκότωσες, και γίνηκες το κήρυγμα του Τρόμου,
κι ενώ έκανες πως στοργικά βαστούσες την ελιά,
κρυφά σαν κλέφτης έδινες το χέρι στα σκυλιά,
κι αλύπητα παράδωνες τα πάντα στον εχτρό μου.

Τώρα που η νύχτα πλάκωσε, και πάνε οι θησαυροί,
κι εμείς για να ΤΟΥΣ ΣΩΣΟΥΜΕ γυρνάμε μες τα ξένα,
τώρα μονάχα μια ευχή μας έμεινε για σένα:

– άλλη σαν τη σημερινή μέρα να μη σε βρει!...

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΛΑΠΑΘΙΩΤΗΣ

Αποδέκτης της κατάρας είναι βέβαια ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, που βρίσκεται ακόμη στο θρόνο στην Αθήνα αλλά έχει κηρυχθεί έκπτωτος από το βενιζελικό κράτος της Θεσσαλονίκης· μην ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε στην περίοδο του εθνικού διχασμού. Και επειδή η Αίγυπτος ακολουθεί το νέο ημερολόγιο ενώ η Αθήνα το παλιό, η ημερομηνία της 2ας Ιουνίου στην Αίγυπτο αντιστοιχεί με τις 20 Μαΐου. Στην Αθήνα, δηλαδή, είναι 20 Μαΐου, παραμονή της γιορτής του βασιλιά, που αναμένεται να γιορταστεί με δοξολογία και με μεγάλη, απελπισμένη ίσως, λαμπρότητα. Και ο Λαπαθιώτης στέλνει για την περίπτωση κατάρα αντί για ευχές μακροημέρευσης, απαριθμώντας ένα προς ένα τα εγκλήματα για τα οποία η βενιζελική παράταξη κατηγορούσε τον βασιλιά: την παράδοση της Ανατολικής Μακεδονίας στους Βούλγαρους, την υποκριτική δήθεν φιλειρηνική του στάση, τη σύγκρουση με την Αντάντ με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό και την πείνα, τα Νοεμβριανά και την επιστρατική τρομοκρατία που ακολούθησε.

Άφωγο τεχνικά, το ποίημα είναι γραμμένο στη ρωμαλέα δημοτική που χρησιμοποιούσε ο Λαπαθιώτης την εποχή εκείνη, με τις γνωστές του προτιμήσεις στο λεξιλόγιο (π.χ. χάμου) και άλλα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα όπως τα όχι απαραίτητα τελικά νι.

Η Κατάρα είναι το μοναδικό ποίημα του Λαπαθιώτη που δημοσιεύτηκε στον αλεξανδρινό Ταχυδρόμο το πρώτο εξάμηνο του 1917, όσο δηλαδή ο ποιητής βρισκόταν στην Αίγυπτο· η διατύπωση του Λαπαθιώτη υποβάλλει την ιδέα ότι το ποίημα δημοσιεύτηκε και σε άλλα έντυπα, ενώ δεν αποκλείεται να υπάρχουν και άλλες συνεργασίες του σε καίρινες εφημερίδες, αλλά δεν έχω μπορέσει να βρω σώματα εφημερίδων του Καΐρου εκείνης της εποχής, μόνο σκόρπια φύλλα.

Πάντως, ο Φοίνικας, το καίρινό περιοδικό με το οποίο ήρθε σε σύγκρουση ο Λαπαθιώτης, κάθε άλλο παρά φιλοβασιλικό ήταν· η αντίθεσή του με τους βενιζελικούς φαίνεται να ήταν περισσότερο αντίθεση στον πόλεμο. Μάλιστα, ο Λαπαθιώτης είχε συνεργαστεί και σε προηγούμενα τεύχη του περιοδικού. Στο αμέσως προηγούμενο, επίσης τριπλό, τεύχος (7-9, Ιούνιος-Αύγουστος 1916) είχε δημοσιεύσει την πανταχού παρούσα «Κραυγή!» (με την ένδειξη «μας το 'στειλε ο ποιητής»), ενώ το τεύχος 6 (Μάιος 1916) άνοιγε με ένα άλλο δικό του ποίημα, τα «Σύθαμπ' αργά», που αξίζει να το παρουσιάσω, μια και είναι ελάχιστα γνωστό· δεν είναι βέβαια αθησαύριστο, αφού το παρουσίασε η Αλίκη Παληοδήμου,⁴ αλλά δεν περιλαμβάνεται σε καμιά συγκεντρωτική έκδοση ποιημάτων του Λαπαθιώτη και είναι εξαιρετικά δυσεύρετο σήμερα:

Σύθαμπ' αργά...

Les soirs crucifiés sur l'horizon, les soirs saignent...

(“Les soirs” – Verhaeren)

...Σύθαμπα αργά και βασιλέματα,
που σούρνεστε όμοια μ' οκνά φίδια,
στα βραδινά τα ουράνια τρίστρατα,
και πάτε όλο σκυφτά, και τα ίδια...

και μιαν αγλύκαντα, σαν κλάματα,
στα βύσσινα λιγοθυμάτε,
και μια η ψυχή σας, κάτι μήλινο,
και σα μουγγά γλυκό, θυμάται!

κι αναγερτά στα πλατιά πέλαγα,
σα να σας έκρουσεν η ανία,
μαδάτε τα σπερνά ροδόφυλλα
και τούς λυγάτε τη μανία...

να σας το ειπώ, τώρα που τήκεστε,
κι η γης, μουγγά, σας μεγαλώνει,
τι πράα κι αργά βυθά κι η θλίψη μου,
μες τη νεκρή μου τη γαλήνη...

Η Κατάρα, πάντως, έπιασε· δέκα μέρες μετά τη δημοσίευσή της, στις 30 Μαΐου με το παλιό ημερολόγιο, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγκάστηκε από την Αντάντ να εγκαταλείψει την Ελλάδα αφήνοντας τον θρόνο στον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο, με αποτέλεσμα να επανέλθει ο Βενιζέλος στην Αθήνα και να επανενωθεί το κράτος. Λίγο αργότερα, οι Λαπαθιώτηδες, πατέρας και γιος, επέστρεψαν κι αυτοί στην Ελλάδα, αφού είχε εκλείψει ο λόγος για τον οποίο είχαν ταξιδέψει στην Αίγυπτο, δηλ. η στρατολόγηση εθελοντών: τώρα υπήρχε τακτικός ελληνικός στρατός για να πολεμήσει. Ο Ταχυδρόμος δημοσιεύει στο φύλλο της 10/23 Ιουνίου την είδηση ότι ο στρατηγός Λαπαθιώτης έφτασε στη Θεσσαλονίκη.

Κατά σύμπτωση, με την επιστροφή από την Αίγυπτο τελειώνει, απότομα, και η δημοσίευση της αυτοβιογραφίας του Ν. Λαπαθιώτη στο Μπουκέτο, μια διακοπή που μάλλον δεν ήταν προσχεδιασμένη· υποθέτω ότι με την κήρυξη του πολέμου στις 28 Οκτωβρίου 1940 είτε η συντακτική ομάδα του Μπουκέτου είτε ο ίδιος ο Λαπαθιώτης αποφάσισαν ότι δεν άρμοζε στις νέες συνθήκες η συνέχιση της δημοσίευσης. Πράγματι, η τελευταία συνέχεια της αυτοβιογραφίας, με το εσπευσμένο κλείσιμο, τυπώθηκε στο φύλλο του Μπουκέτου της 31ης Οκτωβρίου, το οποίο ελάχιστα κυκλοφόρησε (και γι' αυτό αναδημοσιεύτηκε σε επόμενο φύλλο).

Πάντως, ο Ναπολέων Λαπαθιώτης γύρισε από την Αίγυπτο με τη στολή του ανθυπολοχαγού-διερμηνέα και επί τρία χρόνια υπηρέτησε στην επιτελική υπηρεσία: τρία χρόνια από τα οποία ελάχιστες δημοσιεύσεις του έχουν ανευρεθεί. Όσο για τα άλλα ποιήματα και πεζά που έγραψε στην Αίγυπτο και που έμειναν ανέκδοτα, ίσως βρίσκονται στο μυθικό αρχείο Λαπαθιώτη, που λέγεται ότι διέσωσε ο παλιός διευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ανδρέας Παπανδρέου και βρίσκεται σήμερα στα χέρια των παιδιών του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Εἰς τὸν θάνατον τῶν υἱῶν τοῦ Ριτσιώτη Γαριβάλδη»: ἓνα ἀθησαύριστο ποίημα τοῦ Ναπ. Λαπαθιώτη», *Μικροφιλολογικά* 29 (Ἀνοιξή 2011) 51.
2. *Ἡ Ζωή μου*, ἐπιμ. Γιάννη Παπακώστα, Αθήνα, Κέδρος, 2009, σ. 272-3.
3. Τάκης Σπετσιώτης, *Χαίρε Ναπολέων*, Αθήνα, Ἄγρα, 1999, σ. 361.
4. «Μικρὸ συμπλήρωμα σὴν ἐκδόσῃ τῶν «Ποιημάτων» τοῦ Λαπαθιώτη», *Δωδώνη* 12 (1983) 415.

Νίκος Σαραντάκος

Ένας “παρακεκομμένος” υπερσυντέλικος στον Σκαρίμπα

Ο φίλος πού μου τηλεφωνούσε ήταν φανατικός μελετητής του Σκαρίμπα και τον δυσκόλευε ένας υπερσυντέλικος στο ποίημα «Η επίσκεψις».

– Έφαξα όλα τὰ λεξικά καί τίς γραμματικές, ανύπαρξτο τό έβεβρήκειν! Νομίζω ότι ο Σκαρίμπας έγραψε έβεβρώκειν καί ο στοιχειοθέτης διάβασε τό ώμέγα ώς ήτα. Τό νόημα έτσι είναι: «Είχα φάει τὰ λεφτά». Τί λέτε;

Χαμογέλασα. Τό ήμιστίχιο του πρώτου στίχου στην τέταρτη στροφή του ποιήματος είχε κολλήσει, από την πρώτη κιόλας ανάγνωση, στρεΐδι στην μνήμη μου, μαζί μέ τό των πορτών των κλεινομένων στό τέλος της προηγούμενης στροφής. Δέν αντιστέκομαι στον πειρασμό ν' αντιγράψω τίς δυό στροφές:

*Ούτως έχόντων – κι ύποπτον... Τ' όντι κών μία
βάρκα δέν τό έπλησίασε – εκεί απομένον.
Οί δρόμοι έρήμωσαν καί ήκούοντο – έν βία –
οί πάταγοι των πορτών των κλεινομένων...*

*Ώστε έβεβρήκειν τὰ λεφτά; Μάλλον!... Η ασβόλη
του όρθου φουγάρου του, ώς σύγνεφον ήγήρηθη.
Λές, θά – κρυφίνουν – έκεραύνωνε την πόλη;
ή μένα ν' άρπαζεν – έδω, χεν έρθει;*

Έλεγα καί ξανάλεγα – ποτέ δεν προσδιόρισα ακριβώς για ποιό λόγο – τη βροντερή γενική των πορτών των κλεινομένων, κάποτε καί την όμοιοκατάληκτη της γενική άπόλυτη εκεί απομένον. Περισσότερο όμως από τουτα τὰ ήμιστίχια μέ κυνηγούσε αυτό πού δαιμόνισε καί τον φίλο μου Σ.Π.:

Ώστε έβεβρήκειν τὰ λεφτά;

Ήμουν έτοιμος λοιπόν.

– Όχι, του άποκρίθηκα. Δέν είναι υπερσυντέλικος του βιβρώσκω, αλλά του βρισκω. Γραμματικό κατόρθωμα της πιάτσας. Τόν λέγαμε κι έμεις ποιητικά, μαζί μέ τον παρακείμενο βέβρηκα, όταν στίς μικρές τάξεις του παλαιού Γυμνασίου μαθαίναμε τὰ άνώμαλα ρήματα. Κάπως έτσι θά διαδόθηκε καί εκείθε τον δανείστηκε ο Σκαρίμπας.

Έπείσθηκε. Αλλά τώρα έγώ δέν είμαι βέβαιος άν τό έβεβρήκειν είναι παρωδικός καί πεπαισμένος υπερσυντέλικος των μαθητικών μας χρόνων ή πλάσμα του Σκαρίμπα: τον άρπαξε τό αυτί του από μάς ή τον σκάρωσε εκείνος κι έγώ νόμισα πώς έμεις τον κατορθώσαμε; Ούτως έχόντων των έρωτημάτων, ύποπτον. Τό άπολύτως ανύποπτον είναι ότι τό επίδικο ήμιστίχιο έχει προέλθει από τή φράση «Τά βρήκαμε τὰ λεφτά μας!» (μπορεί νά προηγείται τό «Ώχ!» ή «Καλά τώρα!» ή κάτι παραπλήσιο), πού λεγόταν συνήθως αυτοσχετλιαστικά όταν τὰ πράγματα έρχονταν άνάποδα. Έπιβεβαίωσε τό πράγμα ο Κώστας Παππής-Γεωργίου, γνώστης άριστος της παλιάς Χαλκίδας καί του Σκαρίμπα.

Πρίν από καμιά είκοσιπενταριά χρόνια μέ είχε ένοχλήσει ή καθαρεύουσα, όση ύπάρχει, στην «Επίσκεψιν», ποίημα πού θεωρούσα σχεδόν περιττό ύστερα από «Τό βαπόρι». Τό προπέρισνο καλοκαίρι, ντάλα μεσημέρι, ένα πελώριο κατάκλειστο πλοίο όπτευσε μοχθηρά τούς όρμίσκους του φάρου της πόλης. Από εκείνο τό μεσημέρι τίποτε πιά δέ μου φαίνεται μπόσικο στο ποίημα.

Νίκος Γριπονησιώτης

Για το ποίημα «Κυριακή» από τις «Σημειώσεις για μια «Εβδομάδα»» του Γ. Σεφέρη (Λονδίνο, Καλοκαίρι 1933)

Δυο βαριά άλογα και ένα αργό άμαξι, αυτό ή κάτι άλλο, έξω από το παράθυρό μου στο δρόμο αυτός ο θόρυβος.

Σε λίγο θα νυχτώσει· βλέπω να με κοιτάζει ακόμη ένα αέτωμα γεμάτο αγάλματα ακρωτηριασμένα.

Πόσο βαριά είναι τα αγάλματα;

Προτιμώ μια στάλα αίμα από ένα ποτήρι μελάνι.

Η θλιβερή ώρα του δειλινού μιας Κυριακής στην ξενιτιά. Ο αφηγητής, που θα μπορούσε να είναι και ο ίδιος ο ποιητής, καθισμένος στο δωμάτιό του, περιτειχισμένος από τη μοναξιά, ακούει στο δρόμο – έτσι του φαίνεται – τον αργό βηματισμό δύο αλόγων που σέρνουν μια βαριά άμαξα.

Οι «Σημειώσεις για μια «Εβδομάδα»¹ των προηγούμενων ημερών, περιγράφουν με εξαιρετική ενάργεια και ακρίβεια τη δραματική ψυχολογική κατάσταση του αφηγητή: απέραντη μοναξιά, παντελής έλλειψη επικοινωνίας, έλλειψη αγάπης, ψυχική ερημιά και λύπη, αισθήματα φόβου, αγωνίας, αποθάρρυνσης και ενοχής, διάχυτη απαισιοδοξία, ψυχολογικό αδιέξοδο, και, τέλος, απόγνωση. Ο θάνατος κυριαρχεί σε κάθε μέρα της «Εβδομάδας», είτε κυριολεκτικά είτε συμβολικά: τα σκυφτά ασφοδίλια, οι τυφλοί που κοιμούνται, η θάλασσα (θάνατος) και ποιος θα την εξαντλήσει («Δευτέρα»)· ένας ζωντανός που παίζει με έναν πεθαμένο, ο θάνατος της Λίβια Ρίμινι («Τρίτη»)· οι δικές μας νυχτερίδες που γράφουν κύκλους από άνθρωπο σε άνθρωπο και κανείς δεν ξεφεύγει (θάνατος), πάλι η ανεξάντλητη θάλασσα («Τετάρτη»)· το στεκάμενο νερό χωρίς αίμα («Πέμπτη»)· η γυναίκα που της απόμειναν μονάχα τα μαλλιά, τα μάτια, και το στήθος («Παρασκευή»)· τα σκοτωμένα παιδιά της Μήδειας, το φαρμάκι και το μαχαίρι, η ζωή που αρχίζει να γίνεται ανυπόφορη, το πουκάμισο του Νέσσου, οι τυφλοί που κοιμούνται... («Σάββατο»).

Η εντύπωση που μας δίνεται είναι πως ο αφηγητής βρίσκεται σε μια βαθιά κρίση κατάθλιψης που του προξενούν οι καταστάσεις της ζωής του και το περιβάλλον όπου ζει² και πως αυτή η κρίση κλιμακώνεται μέρα με τη μέρα. Αυτό το θλιβερό δειλινό της Κυριακής, η κρίση φτάνει στο αποκορύφωμα και καταλήγει σε μια κατάσταση παραίσθησης οδηγώντας τον αφηγητή στην τραγική φαντασίωση του δικού του θανάτου· η αργή άμαξα που φαντάζεται πως ακούει στο δρόμο («αυτό ή κάτι άλλο») δεν είναι παρά η νεκροφόρα-άμαξα που μεταφέρει τον εαυτό του νεκρό.³ Ας σημειωθεί η σχέση θανάτου ανάμεσα στα βαριά άλογα (στ. 1) και στα βαριά αγάλματα (στ. 6, αγάλματα = απονεκρωμένα σώματα).⁴

Μετά από μια παύση, οι ζοφερές του σκέψεις εκτρέπονται από τη φαντασίωση του δικού του θανάτου στην «αισθητή πραγματικότητα» – τη νύχτα που πλησιάζει και τα ακρωτηριασμένα⁵ και βαριά αγάλματα που βλέπει από το παράθυρό του στο αέτωμα του απέναντι σπιτιού.⁶ Και τα δύο αυτά στοιχεία υπαινίσσονται πάλι το θάνατο, αλλά σε αντίθεση με την προηγούμενη φαντασίωση που υπάρχει μόνο στο μυαλό του αφηγητή, τώρα, αυτά έχουν ως αφετη-

ρία το πραγματικό φυσικό περιβάλλον. Ο αφηγητής αρχίζει να συνέρχεται, βγαίνει από τη φαντασίωση του θανάτου του και επανέρχεται τελειώς στην πραγματικότητα: συνειδητοποιεί την κατάσταση στην οποία βρίσκεται και συλλογίζεται με πίκρα πόσο τον έχει συνθλίψει αυτή η νεκρή ζωή που περνά, μέσα στην απέραντη μοναξιά, δίχως καμιά επικοινωνία, δίχως αγάπη. Μήτε το γράψιμο του δίνει πια ανακούφιση – θα προτιμούσε ένα ζωντανό άνθρωπο, μια στιγμή «αυθεντικής ζωής» από πολλές νεκρές ημέρες.

Δεκατρία χρόνια αργότερα, το θέμα της φαντασίωσης του θανάτου επανέρχεται στην «Κίχλη» (Α΄ 25-32) και εμφανίζεται ως ανάμνηση περασμένων καταστάσεων:

καμιά φορά, κοντά στη θάλασσα, σε κάμαρες γυμνές 25
μ' ένα κρεβάτι σιδερένιο χωρίς τίποτε δικό μου
κοιτάζοντας τη βραδινήν αράχνη συλλογιέμαι
πως κάποιος ετοιμάζεται να 'ρθεί, πως τον στολίζουν
μ' άσπρα και μαύρα ρούχα με πολύχρωμα κοσμήματα
και γύρω του μιλούν σιγά σεβάσμιες δέσποινες 30
γκρίζα μαλλιά και σκοτεινές δαντέλες,
πως ετοιμάζεται να 'ρθεί να μ' αποχαιρετήσει.

Η εφιαλτική αυτή σκηνή έχει εύστοχα αναλυθεί από τον Μ. Vitti στο βιβλίο του για τον Σεφέρη.⁷ Οι τρεις πρώτοι στίχοι (25-27) παρουσιάζουν, όπως και στο ποίημα «Κυριακή», έναν άνθρωπο σε βαθιά κατάθλιψη. Ξαπλωμένος σε ένα σιδερένιο κρεβάτι, μέσα σε μια γυμνή κάμαρα, σε απέραντη ερημιά και απομόνωση (σαν τους πίνακες που ζωγράφιζε ο de Chirico),⁸ κοιτάζει δίχως καμιά βούληση τη «βραδινή αράχνη» (σύμβολο θανάτου), και σε μια κατάσταση παραίσθησης φαντασιώνεται τον δικό του θάνατο. Ο προσδιορισμός «κοντά στη θάλασσα» (= κοντά στο θάνατο), πριν από τις «γυμνές κάμαρες», προοιωνίζεται τη φαντασίωση του θανάτου και δημιουργεί ένταση από την αρχή της σκηνής. Πιστεύουμε πως είναι βάσιμη η παρατήρηση του Vitti ότι αυτός ο «κάποιος» που «ετοιμάζεται να 'ρθεί είναι ο ίδιος ο εαυτός του», αλλά στη φαντασίωσή του είναι νεκρός. Γι' αυτό και «τον στολίζουν μ' άσπρα και μαύρα ρούχα». Ακόμη, βάσιμος θεωρούμε ότι είναι και ο υπαινιγμός του Vitti πως πίσω από τις «σεβάσμιες δέσποινες» με «γκρίζα μαλλιά και σκοτεινές δαντέλες» κρύβεται η μητέρα του ποιητή, που θα 'θελε να 'ρθεί και να τον αποχαιρετήσει.

Οι «Σημειώσεις» ολόκληρης της εβδομάδας περιλαμβάνουν αυτοβιογραφικά στοιχεία που μας είναι γνωστά από τις ημερολογιακές εγγραφές του Σεφέρη εκείνης της εποχής στο Λονδίνο.⁹ Ο ποιητής βρισκόταν σε κακή ψυχολογική κατάσταση. Την Κυριακή, 18 Ιουνίου 1933 (Μέρες, Β΄, σ. 137), σημειώνει στο ημερολόγιό του: «Έξω απόλυτη ησυχία. Θα έχω γυρίσει από τις έξι. Διάβασα και έφαγα κάτι. Έπειτα μια χοντρή στιγμή ακράτητης θλίψης. Κοιτάζω το ρολόι: 9 και 10. Φέγγει ακόμη. [...] Ένα σωρό «γιατί»;». Γράφω χωρίς κέφι. Ό,τι με κάνει να γυρίζω στον εαυτό μου, με σκοτώνει: η σκέψη, το ντύσιμο, το φαγητό, και τούτο το τετράδιο. Σ' ένα φίλο θα έγραφα με περισσότερη διάθεση· δε θα ήταν το ίδιο».

Λίγους μήνες πριν, γράφει σε μια φίλη [τη Λουκία Φωτοπούλου]: (Μέρες, Β΄, Κυριακή, 29 Γενάρη 1933, σ. 99): «φυσικά έχω μοναξιά, τραγική μοναξιά,

αλλά αυτό είναι κάτι που φέρνω μέσα μου [...] Καθένας γεννιέται με τις πληγές του». Κι αργότερα (Μέρες, Β', Παρασκευή μεσημέρι, 3 Φεβρουαρίου 1933, σσ. 101-102): «Μου γράφεις: “αγάπησε τη μοναξιά σου”. Τώρα δεν μπορώ ν' αγαπήσω τίποτε, γιατί δεν αγαπώ τον εαυτό μου.¹⁰ Θα τον έπαιζα κορόνα γράμματα σε πρώτη ευκαιρία».

Δύο ακόμη κατοπινές εγγραφές από το ημερολόγιό του (Μέρες, Β', 2 Μάρτη 1933, σ. 110): «Ανοιξη. Πέμπτη βράδυ μετά το φαγητό. Είναι η ώρα που θέλει και ο πιο ερημικός άνθρωπος να κουβεντιάσει. Είναι και η εποχή». [...] Και πάλι λίγες μέρες μετά (Μέρες, Β', Κυριακή, 5 Μάρτη 1933, σ. 113): «Συμβουλή για τους ερημικούς ανθρώπους: Αν θες να βγεις από τη μοναξιά σου, πρέπει να τραβήξεις προς το μέρος της μοναξιάς σου και όχι της πολυκοσμίας ή της συντροφιάς».

Στα επτά ποιήματα των «Σημειώσεων», καθώς και στη σκηνή της «Κίχλης», ο Σεφέρης περιέγραψε με χαρακτηριστική ακρίβεια μέσω της αυτοπαράτηρης και της διαίσθησης την ψυχοδυναμική της αντιδραστικής κατάθλιψης όπως την περιγράφει η επιστήμη. Τα ποιήματα αυτά είναι ενδεικτικά του ψυχολογικού ρεαλισμού που είναι κυρίαρχο στοιχείο στη μεγάλη ποίησή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα ποιήματα «Τρίτη» και «Τετάρτη», ως γνωστόν, δεν είχαν συμπεριληφθεί στην πρώτη έκδοση της συλλογής *Τετράδιο Γυμνασμάτων* (1928-1937), το 1940. Δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά το 1968 και ενσωματώθηκαν στα *Ποιήματα* στην όγδοη έκδοση το 1972. Σημειώνουμε ότι το ποίημα «Τρίτη» μοιάζει με διήγηση ονείρου και έχει τη δομή και τα χαρακτηριστικά του ονείρου.
2. Ο Σεφέρης, στις *Σημειώσεις για μια «Εβδομάδα»*, περιέγραψε με χαρακτηριστική ακρίβεια και με τρόπο πειστικό τη συμπτωματολογία ενός ανθρώπου σε αντιδραστική (εξωγενή) κατάθλιψη - κατάθλιψη που του προκαλούν οι εξωγενείς καταστάσεις της ζωής του και το περιβάλλον στο οποίο ζει. Πβ. την σπαρακτική μοναξιά που εκφράζουν οι τελευταίοι στίχοι από το «Επιφάνια 1937», τέσσερα χρόνια αργότερα, όταν ο Σεφέρης βρισκόταν στην Κορυτσά: «Ο δρόμος δεν έχει αλλαγή· κράτησα τη ζωή μου. / Το χιόνι / και το νερό παγωμένο στα πατήματα των αλόγων».
3. Πβ. το συγκλονιστικό εφιαλτικό όνειρο στην αρχή της περιώνυμης ταινίας του Ingmar Bergman *Άγριες Φράουλες* (1957). Είναι η ίδια ακριβώς σκηνή με τα άλογα, τη νεκροφόρα-άμαξα και ορισμένα άλλα όμοια στοιχεία. Όμως, ενώ στο κινηματογραφικό έργο το άγχος από το φόβου του θανάτου προκαλεί το όνειρο στο γέρο-καθηγητή με τον εαυτό του νεκρό, στο ποίημα του Σεφέρη είναι μια βαθιά κατάθλιψη που οδηγεί τον αφηγητή στη φαντασίωση του δικού του θανάτου.
4. Πβ. για αυτόν τον συμβολισμό των αγαλμάτων, ενδεικτικά, και τα παραδείγματα: *Μυθιστόρημα*, Ε' 16 και Κ' 9· *Τετράδιο γυμνασμάτων*, Δεκαέξι χαικού, Γ', και Ένας λόγος για το καλοκαίρι 52· *Ημερολόγιο καταστρώματος*, Α', Ο βασιλιάς της Ασίνης 22· *Τρία κρυφά ποιήματα*, Θερινό ηλιοστάσι, Γ' 15.
5. Πβ. *Μυθιστόρημα*, Γ' 9-10, «τα χέρια μου χάνονται και με πλησιάζουν / ακρωτηριασμένα».
6. Ο Σεφέρης σημειώνει στις *Μέρες*, Β' (εγγραφή Σάββατο, 17 Ιουνίου 1933, Ίκαρος 1975, σ. 136): [...] «Από το παράθυρό μου βλέπω απέναντι ένα αρχαιοπρεπέστατο αέτωμα, χρώμα κοιλιά-περιστεριού. Πίνακες του de Chirico» [...] και την επομένη (εγγραφή Κυριακή, 18 Ιουνίου, 1933, σ. 137): «Το ίδιο χτεσινό φως πάνω στο ίδιο ακαδημαϊκό αέτωμα του Chirico».
7. Mario Vitti, *Φθορά και Λόγος - Εισαγωγή στην ποίηση του Γιώργου Σεφέρη*, νέα έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα, Εστία, 1989, σσ. 198-199.
8. Πβ. για παράδειγμα de Chirico, “The Morning Meditation” (1912), “Piazza d’ Italia 1913”, “Melancholy/Solitude” (1912), “Time of Silence”, “The Soothsayer’s Recompence”. Διακρίνουμε μια ιδιαίτερη συγγένεια με τον πρώτο πίνακα που αναφέρουμε.
9. Ο Σεφέρης έμεινε στο Λονδίνο ως υποπρόξενος και αργότερα διευθύνων του εκεί Γενικού Προξενείου από τον Αύγουστο του 1931 έως τον Φεβρουάριο 1934· βλ. Μαρία Στασινοπούλου, *Χρονολόγιο - Εργογραφία Γιώργου Σεφέρη [1900-1971]*, Αθήνα, Μεταίχμιο 2000, σσ. 30, 36.
10. Και μόνο αυτή η παρατήρηση του Σεφέρη, «δεν αγαπώ τον εαυτό μου», θα αρκούσε για να τεκ-

μηριώσει το αυτοβιογραφικό υπόβαθρο των Σημειώσεων ολόκληρης της εβδομάδας και ιδιαίτερος της «Κυριακής» (η υπογράμμιση στο κείμενο δική μου). Αίσθημα εχθρότητας προς τον εαυτό μας είναι το καθοριστικό χαρακτηριστικό της κατάθλιψης. Ακόμη, πβ. στο ποίημα «Πέμπτη» τον τελευταίο στίχο, «το θέλημά σου, γύρεψα το θέλημά σου» σε συνδυασμό με το στίχο 36, που αναδιπλώνεται προκαλώντας συναισθηματική φόρτιση: «Μη ρίχνετε την καρδιά σας στα σκυλιά». Μαζί εκφράζουν έντονο θυμό στραμμένο προς τον εαυτό του.

Γιώργος Δ. Παναγιώτου

Λόγια και πράξεις

Τόν προηγούμενο χρόνο (2011) εκδόθηκαν, με τίτλο *Σύν τοις άλλοις*, οι συνεντεύξεις «μιάς πενηνταετίας» του Όδυσσέα Έλύτη. Σέ μιά από αυτές, στή Σούλα Αλεξανδροπούλου, πού δημοσιεύτηκε στήν εφημερίδα *Ἡ Καθημερινή* στίς 20 Μαρτίου τό 1977, αναφορικά μέ τά λογοτεχνικά βραβεῖα, ὁ ποιητής εἶπε τά ἀκόλουθα: «Ἡ ποίηση εἶναι μιά ἀποστολή, πού τήν ἐπωμίζεσαι, κάποτε κι ἐναντίον τῶν προθέσεων ἢ τῶν ἄλλων σου ἐπιδιώξεις. Μόνο καί μόνο ἐπειδή αἰσθάνεσαι, ὅτι σοῦ δόθηκε καί μπορεῖς νά προσθέσεις ἕνα λιθαράκι στήν ὑπόθεση. Ἀπό κεί καί πέρα, νά σέ στεφανώνουν, μοῦ φαίνεται ἀκατανόητο...». Στήν ἴδια σελίδα, λίγο παρακάτω: «Ἐχω πειστεῖ ὅτι ἡ ποίηση δέν εἶναι γιά νά βραβεύεται. Στή νεότητά μου, δέχτηκα κι ἐγώ ἕνα βραβεῖο εἶναι ἀλήθεια. Ἦταν τό πρῶτο καί τό τελευταῖο». ¹

Τό βραβεῖο πού δέχτηκε ὁ Έλύτης «στή νεότητά» του ἦταν γιά *Τό Ἄξιον Ἐστί* τό 1960, ὅταν ἦταν 49 χρονῶν. Ἡ συνέντευξη στή Σούλα Αλεξανδροπούλου δόθηκε 17 χρόνια μετά ἀπό αὐτή τή βράβευσή του.

Στόν πέμπτο τόμο ἀπό τίς *Σελίδες Αὐτοβιογραφίας* τοῦ Γ. Θ. Βαφόπουλου διαβάζουμε τά παρακάτω: «Βρισκόμουν τήν ἀνοιξη τοῦ 1960 στήν Ἀθήνα, ὅταν ἕνα φιλικό τηλεφώνημα [I.M. Παναγιωτόπουλος] μοῦ ἀνάγγειλε πώς “εἶχεν ἀποφασισθεῖ” ἡ ἀπονομή τοῦ πρώτου κρατικοῦ βραβείου γιά τήν ποίηση στή *Μεγάλη νύχτα καί τό παράθυρο*.² Τελικά τό βραβεῖο δόθηκε μέ πέντε ψήφους στό *Ἄξιον Ἐστί*, ἐνῶ *Ἡ μεγάλη νύχτα καί τό παράθυρο* τοῦ Βαφόπουλου μειοψήφησε παίρνοντας δύο ψήφους». Ἡ ὑπόθεση αὐτή δέν θά ἔχε κανένα ἐνδιαφέρον, ἂν τά δύο βιβλία εἶχαν ἐκδοθεῖ τήν προηγούμενη χρονιά, τό 1959. Ὡστόσο ὁ Βαφόπουλος στή μεθεπόμενη σελίδα τοῦ ἴδιου τόμου συνεχίζει νά μιλάει γιά τήν ὑπόθεση τῆς βράβευσης. «Ἦξερα», γράφει, «ὅτι τό τύπωμα τοῦ βιβλίου τοῦ Έλύτη εἶχε τελειώσει τούς πρώτους μῆνες τοῦ 1960. Εἶχα ἀκόμα τήν πρόσθετη πληροφορία ὅτι *Τό Ἄξιον Ἐστί* δέν περιλαμβανόταν στόν κατάλογο “τῶν κατατεθέντων εἰς τήν Ἐθνικήν Βιβλιοθήκην βιβλίων κατά τό ἔτος 1959”, πού εἶχε ζητήσει ἡ Ὀμάδα τῶν Δώδεκα, γιά τήν ἀπονομή τῶν δικῶν της βραβείων τό ἐπόμενο ἔτος 1960. Κατά παράξενο ὅμως τρόπο, στόν ἄλλο κατάλογο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τῆς ἴδιας χρονιάς 1959, πού εἶχε ζητήσει ἀργότερα ἡ ἐπιτροπή κρατικῶν βραβείων, γιά δικό της λογαριασμό, ἦταν καταχωρημένο καί *Τό Ἄξιον Ἐστί* τοῦ Έλύτη!»³

Ἡ βράβευση τοῦ Έλύτη τό 1960 δέν προκάλεσε ἀρχικά καμιά ἀντίδραση. Ὅμως, ὅπως συνεχίζει ὁ Βαφόπουλος, στίς 24 Αὐγούστου 1962, δημοσιεύτηκε

στήν ἐφ. Ἐλευθερία πρωτοσέλιδο κείμενο τοῦ Ρένου Ἀποστολίδη μέ τίτλο «Πῶς θάβρονται τά σκάνδαλα τῶν κρατικῶν βραβείων» καί ἀκολούθησε δεύτερο κείμενο τοῦ Ρένου στήν ἴδια ἐφημερίδα (4 Ὀκτωβρίου 1962) μέ τόν τίτλο: «Ἐνοχος σιωπή ἐπί τοῦ σκανδάλου Ἐλύτη». «Κι ἀκόμα», συνεχίζει ὁ Βαφόπουλος, «νά προσθέσω καί τό τεῦχος 4 (Ἀπρίλιος 1966) τοῦ περιοδικοῦ *Τά Νέα Ἑλληνικά*, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται δριμύτερη καί ἀπειλητικότερη ἢ καταγγελία τοῦ Ρένου Ἡρ. Ἀποστολίδη, μέ συμπληρωματικά στοιχεῖα.⁴ [...] Ἐπιπλέον ὁ Ρένος Ἀποστολίδης βεβαιώνει κατηγορηματικά ὅτι εἶχε παρακολουθήσει ὁ ἴδιος τή στοιχειοθεσία τοῦ βιβλίου στό τυπογραφεῖο Ταρουσόπουλου κατά τό μήνα Ἰανουάριο τοῦ 1960. Αναφέρει ὡς μάρτυρες ὅτι τό βιβλίο τοῦ Ἐλύτη τυπώθηκε τήν ἀνοιξη τοῦ 1960 καί τοὺς Ἀλέκο Ἀργυρίου, Κ. Γαλανόπουλο, Φ. Διαλισμαῆ, Χ. Καμπούρογλου, Ν. Καραχάλιο, Δ. Κασαβέντη, Νίκο Καρούζο, Ἀλέκο Κοτζιά, Σπ. Μάραντο, Πάρι Τακόπουλο, [...]. Στό σημεῖο τοῦτο πρέπει νά ἀναφερθεῖ καί τό βιβλίο τοῦ Ε.Χ. Κάσδαγλη *Τό ἀγλαότεχνο τυπογραφεῖο τῶν ἀδελφῶν Ταρουσοπούλου* (Ἀθήνα 1990), ὅπου στίς σελίδες 62-65 περιγράφεται ἡ περιπέτεια τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἄξιον Ἐστί. Ἔτσι προκύπτει τό [...] ἐρώτημα: πῶς βρέθηκε καταχωρημένο *Τό Ἄξιον Ἐστί* στό βιβλίο εἰσαγωγῆς τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, μέ ἡμερομηνία 30 Δεκεμβρίου 1959; Ποιός ἐνδιαφέρθηκε νά κάμει τήν εἰκονική καί πρωθύτερη ἐγγραφή στά ἐπίσημα βιβλία τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης; Καί γιά ποιόν τάχα ἀνομολόγητο σκοπό;

»Μᾶς τό ἀποκαλύπτει ὁ Ρένος, προφανῶς ἔχοντας πληροφορίες ἀπό τόν πατέρα του Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη, πού ἦταν ἀνώτερος υπάλληλος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Ὁ ποιητής Ἐλύτης ἤ οἱ ἐνδιαφερόμενοι γιά τή βράβευσή του, πρῖν ἀκόμα τελειώσει τό τύπωμα τοῦ βιβλίου του, εἶχαν σπεύσει νά καταθέσουν τά δυό ἢ τρία πρῶτα τυπογραφικά φύλλα, χωρίς φυσικά ἐξώφυλλο στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη. Τί πρόδινε μιά τόσο βιαστική καί παράτυπη κατάθεση; [...] Ἡ ἀπάντηση δόθηκε πάλι ἀπό τό Ρένο Ἀποστολίδη. Ξεχνᾶτε τό Σεφέρη; Ἦδη κάπου εἶχε γραφεῖ, πῶς ὁ ποιητής τῆς *Στροφῆς*, πού δέν εἶχε ἀκόμα τιμηθεῖ μέ τό Νόμπελ, ἐτοιμαζόταν νά τυπώσει τά νέα του ποιήματα μέσα στό 1960. Καί φυσικά, τό πρῶτο κρατικό βραβεῖο δικαιοματικά τοῦ ἀνήκε. Τί θά γινόταν ὁμως τότε μέ τό Ἄξιον Ἐστί, ἀφοῦ κι αὐτό εἶχε τυπωθεῖ τό 1960; Ἐπρεπε λοιπόν «κάτι νά γίνει». Τό 1959 ἦταν μιά σιγουριά».⁵

Νά σημειωθεῖ ὅτι κανεῖς ἀπό τοὺς καταγγελλόμενους δέν διέψευσε τίς καταγγελίες τοῦ Ρένου. Κι ἐπίσης ὅτι ματαιώθηκε ἡ τελετή τῆς παράδοσης τῶν βραβείων τοῦ 1960, γιατί ὁ Ρένος εἶχε ἀπειλήσει πῶς θά κατάγγελε τό σκάνδαλο μπροστά στό βασιλιά, πού θά παραβρισκόταν στήν τελετή.

Ὅπως καταλαβαίνει κανεῖς ἡ παράτυπη βράβευση τοῦ Ἄξιον Ἐστί δέν ἀφορᾷ μόνο τόν Ἐλύτη, ἀλλά καί τόν ἤ τόν διευθυντή τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τά μέλη τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς τῶν Κρατικῶν Βραβείων Λογοτεχνίας, καθὼς ἐπίσης καί ὄσους γνώριζαν τήν ἀλήθεια καί σώπασαν. Νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτή ἡ σκανδαλώδης βράβευση συνιστᾷ ἠθικό παράπτωμα, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ποιητική ἀξία τοῦ βιβλίου.

Εἰδικά γιά τόν Ἐλύτη τώρα τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι, στή συνέντευξή του στήν Ἀλεξανδροπούλου, ὑπῆρξε τρεῖς φορές ἀνελικρινής. Πρῶτα ὅτι δέχτηκε βραβεῖο στή «Στή νεότητά του», ἐνῶ ὅταν βραβεύτηκε γιά *Τό Ἄξιον Ἐστί*, ἦταν παρά ἓνα χρόνο πενήντα ἐτῶν κι εἶχε ξεπεράσει τό μεσοστράτι τῆς ζωῆς του.

Ἐπειτα ὅτι μέ τή φράση του, «νά σέ στεφανώνουν, μοῦ φαίνεται ἀκατανόητο», ἐνῶ γνώριζε ὅτι δέν ἦταν ἀμέτοχος στόν σκανδαλώδη τρόπο πού εἶχε βραβευτεῖ καί συνεπῶς εἶχε ἐπιδιώξει νά στεφανωθεῖ καί μάλιστα παράτυπα. Καί ἐπίσης ὅταν ὑποστήριξε πῶς δέν θά ξαναδεχόταν ἄλλο βραβεῖο στό μέλλον.

Καθώς ξέρουμε δύο χρόνια ἀργότερα, τό 1979, τοῦ ἀπονεμήθηκε τό βραβεῖο Νόμπελ. Τήν ἴδια χρονιά, δύο μέρες μετά τήν ἀναγγελία τῆς βράβεισός του, ἔδωσε συνέντευξη στή Βεατρίκη Σπηλιάδη, πού δημοσιεύτηκε στήν ἐφ. Ἡ Καθημερινή, 21-22 Ὀκτ. 1979. Ἡ Σπηλιάδη, πού προφανῶς γνώριζε τί εἶχε πει δύο χρόνια νωρίτερα στήν Ἀλεξανδροπούλου γιά τίς βραβεύσεις, τοῦ ἔκανε τήν ἀκόλουθη ἐρώτηση:

«Ἄλλά πιστεύετε στά βραβεῖα; Ἡ ποίηση βραβεύεται;»

Ἀπάντηση Ἐλύτη: «Τά βραβεῖα εἶναι δευτερεύοντα πράγματα. Ἄλλα ἔχουν σημασία. Αὐτή τή φορά, αἰσθάνομαι νά εἶμαι ταυτισμένος μέ τή χώρα μου. Γι' αὐτό δέν μοῦ ἐπιτρέπεται νά τό ἀρνηθῶ».

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἐλύτη ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ πῶς ὅποιοι ἄλλοι δέχτηκαν τό βραβεῖο Νόμπελ διαχωρίζαν τή θέση τους ἀπό τήν πατρίδα τους. Τό συμπέρασμα πάντως εἶναι πῶς ὁ ποιητής στίς παραπάνω συνεντεύξεις μιλοῦσε χωρίς νά δεσμεύεται ἀπό ἀρχές, ἀλλά ἀπό τό πῶς τόν βόλευε κάθε φορά. Ἔτσι μποροῦσε ἄνετα, κατά περίπτωση, ἄλλα νά λέει καί ἄλλα νά πράττει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὀδυσσεάς Ἐλύτης, *Σύν τοῖς ἄλλοις. 37 συνεντεύξεις*, Ἀθήνα, Ὑψίλον, 2011, σ. 153.
2. Γ. Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες Ἀυτοβιογραφίας*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1991, σ. 335.
3. Ὁ.π., σσ. 337-338.
4. Πράγματι στό περ. *Τά Νέα Ἑλληνικά*, τχ. 4 (1966) 271-272, ὁ Ρένος ἐπανέρχεται στή βράβειση τοῦ Ἐλύτη. Αναφέρει, μεταξύ ἄλλων, πῶς ἡ σκευωρία ἐξυφάνθηκε ἀπό τοὺς Καραντώνη, Δημαρά, Θεοτοκά, ἐνῶ καταγγέλλει τόν διευθυντή τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, Εὐάγγελο Φωτιάδη, γιά ψευδή βεβαίωση, ὅτι τό Ἄξιον Ἐστί εἶχε τυπωθεῖ τό 1959.
5. Ὁ.π., σσ. 340, 341, 342.

Γιῶργος Ἀράγης

Ἐνα αθησαύριστο διήγημα του Θεόδωρου Πιερίδη

Στο περιοδικό Ἑλληνας τῆς Ἀλεξάνδρειας (τχ. 4, 15.5.1942, σσ. 21-24) ὁ Θεόδωρος Πιερίδης δημοσιεύει τὸ μοναδικό ἴσως σωζόμενο καί παντελῶς ξεχασμένο ὡς σήμερα διήγημά του «Τὸ τέλος τοῦ Μαξ Χάνσεν». Πρωταγωνιστικὸ ρόλο στήν ἐκδόση τοῦ Ἑλληνα εἶχαν ἐξαρχῆς καί ὡς τὸ τέλος τοῦ (1942-1947) οἱ τρεῖς στενοὶ φίλοι καί στελέχη τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος στήν Αἴγυπτο Θ. Πιερίδης, Στρ. Τσίρκας καί Λάμπης Ράππας. Τὸ 1944 ὁ Θ. Πιερίδης, ἐκτός ἀπὸ βασικός πολιτικός συντάκτης (δεκάδων ἀνυπόγραφων ἀρθρων), ἀνέλαβε καί τὸ πόστο τοῦ ἀρχισυντάκτη. Ἀπέφυγε ωστόσο τὸν πειρασμό τῆς αυτοπροβολῆς με τὴ δημοσίευση δικῶν του λογοτεχνικῶν κειμένων, πλην πολὺ λίγων ἐξαιρέσεων.

Τὸ διήγημα πού παρουσιάζουμε ἐδῶ συνδέεται με τὸ δικό του ομόθεμο καί σχεδόν ομότιτλο ποίημα «Μαξ», πού πρωτοδημοσιεύτηκε στους *Νέους Πρωτο-*

πόρους της Αθήνας τον Ιανουάριο του 1934¹ με το ψευδώνυμο Θ. Πετρής. Μάλ-
λον πρόκειται για μεταποίηση σε διήγημα του προγενέστερου ποιήματος.

Και στα δύο κείμενα, ποιητικό και αφηγηματικό, θεματοποιείται το τραγικό
τέλος του κοινωνικού επαναστάτη Μαξ στην Ουγγαρία το 1933.² Την αφόρ-
μηση του ποιήματος την πληροφορούμαστε από εσωτερικά στοιχεία του ίδιου
του ποιήματος: «Ήτανε σήμερα / Μεσ στις εφημερίδες / Το τηλεγράφημα: //
“Βουδαπέστη. – / Απηγγονίσθη σήμερα / ο επαναστάτης Μαξ”». Περισσότερες
πληροφορίες για τον Μαξ προστίθενται από τον Πιερίδη στο διήγημα από τον
φάκελο του ανακριτή (νοουμένου ότι τα στοιχεία αυτά δεν είναι μυθοπλαστικά):

– Μαξ Χάνσεν. Ετών 39. Ανύπαντρος. Επάγγελμα: μηχανικός-εφαρμοστής. Στην
πόλη μας από 6 μήνες. Πριν κρύβουσιν στα βουνά, ντυμένος χωριάτης. Στην οργά-
νωση από τα 1930. Υπεύθυνος για την έκδοση της παράνομης εφημερίδας «Λαός».
Έβγαλες ως τώρα πέντε νούμερα...

Και στα δύο κείμενα γίνεται ευρεία αναγωγή από το ατομικό (την προσω-
πική περίπτωση του συγκεκριμένου Μαξ) στο συλλογικό-πανανθρώπινο επί-
πεδο (κατά τις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, καθώς και του
προηγμένου – πριν το 1934 – «προλετκουλισμού»). Στο διήγημα:

Ξέρε πως δεν είσαι μόνος. Πίσω σου ακολουθεί στρατός αμέτρητος και σε θρέφει
με τη δύναμή του... Ο λαός σου που στενάζει και αγωνίζεται... όλοι οι λαοί... η αν-
θρωπότητα ολάκερη που ματώνεται κι αγκομαχά για να γεννοβολήσει μίαν κανούρ-
για ζωή...

Στο ποίημα θα παρουσιαστεί τεχνηέντως σύντροφος-σκυταλοδρόμος της
επαναστατικής φλόγας σε πολλές πρωτεύουσες του κόσμου,

*που τον πυρσό από τα χέρια του
τον άρπαξες προτού να πέσει και να σβήσει...*

Μ' αυτά διαγράφονται οι γενναίοι και θετικοί ήρωες και διανοίγονται αισιόδοξες
προοπτικές για την επανάσταση, στοιχεία και τούτα του σοσιαλιστικού ρεαλι-
σμού.

Στα δύο κείμενα σημειώνονται ωστόσο και διαφορές. Επικεντρώνομαι στις
βασικές και σ' αυτές που δεν έχουν να κάνουν με τα διαφορετικά λογοτεχνικά
γέννη (ποίηση-αφήγηση):

1. Στο διήγημα το τέλος του Μαξ προκύπτει λογικά (χωρίς ν' αναφέρεται
ξεκάθαρα) ως απόληξη μιας μακράς περιγραφής και αφήγησης σκληρών βα-
σανιστηρίων που υφίσταται, καθώς και της συνειδητής επιλογής του να μην
υποκύψει, προδίδοντας συντρόφους του. Στο ποίημα το τηλεγράφημα-είδηση
του απαγχονισμού του Μαξ γίνεται αφετηρία για να κινηθεί, ευδοκίμως και επι-
τηδείως, η ποιητική ευαισθησία του Πιερίδη.

2. Το ποίημα εντάσσεται στη «μοντερνιστική φάση» της ποίησης του Θ. Πιε-
ρίδη (1930-1934)³ και, μάλιστα, στα πιο ενδιαφέροντα της συνολικής μοντε-
ρνιστικής παραγωγής του. Αντίθετα, το διήγημά του, συνθεμένο μετά το 1934
και αφού ο ποιητής διασχίσει, ατυχώς, τη μοντερνιστική «παρέκλιση» του,
κινείται πιστά στα κανονιστικά αισθητικά πλαίσια που καθόρισε ο σοσιαλι-
στικός ρεαλισμός· και στη μορφή. Έτσι απουσιάζουν οιοσδήποτε μοντερνιστικές
αναζητήσεις· ο συγγραφέας μένει προσκολλημένος στις παραδοσιακές διαδι-

κασίες της ρεαλιστικής αφήγησης, χωρίς κλυδωνισμούς και αναταράξεις στο χρόνο, στην πλοκή, στην έλλογη τάξη, στην εστίαση κ.λπ. Η αφήγηση παραμένει χωρίς εστίαση (τριτοπρόσωπη, «παντογνωστική»),⁴ ενώ οι λίγες παρατηρούμενες αναλήψεις (αναδρομές στο παρελθόν) δεν συνιστούν, βέβαια, νωτεριστική επινόηση, χρονολογούμενες ήδη από την εποχή του Ομήρου.⁵

Όστόσο η στροφή και στα δύο κείμενα, προοιούσης της ανάπτυξής τους, από το πρώτο στο δεύτερο ενικό πρόσωπο, όπου ο ποιητής-πεζογράφος ευθέως απευθύνεται στον Μαξ, ανεβάζει τη θερμοκρασία των κειμένων και οικειώνει τη σχέση του αναγνώστη με τον ήρωα.

Επιπρόσθετα, πρέπει να έχουμε υπόψη μας και το γεγονός ότι ο ποιητής δεν είχε συνάψει ουσιαστικές σχέσεις με την πεζογραφία, είτε ως δημιουργός είτε ως προσεκτικός μελετητής της. Έτσι δεν παρακολούθησε από κοντά τις σύγχρονες του πεζογραφικές αναζητήσεις και πρωτοπορίες και «μαστορικές», όπως συνέβη, εν πολλοίς, με την ποίηση. Αλλά και πέραν όλων τούτων ο μάλλον στενός ορίζοντας προσδοκιών του ευρέος αναγνωστικού κοινού προς το οποίο απευθυνόταν ο Έλλην (Αιγυπτιώτες εργατοϋπάλληλοι και στρατιώτες στη Μέση Ανατολή) δεν επέτρεπε δύσβατες αφηγηματικές μορφές. Κι ας μην ξεχνούμε, τέλος, ότι ο Πιερίδης έκανε, προπάντων τότε (εν καιρώ πολέμου), συνειδητά πολιτική «διαπαιδαγώγηση» των μαζών.

Ακολουθεί το διήγημα σε μονοτονικό, με εκσυγχρονισμένη ορθογραφία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Νέοι Πρωτοπόροι* 1 (Ιαν. 1934). Για τη σημασία του ποιήματος και την τύχη του βλ. Κ. Νικολαΐδης, (επιμ.), *Ανθολογία ποίησης Θεοδότη Πιερίδη*, Αθήνα, Τόπος, 2010, σσ. 11-16, 167. Βλ. ακόμη Αλ. Αργυρίου, *Νεωτερισμοί ποιητές του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Σοκόλης, 1979, σσ. 44-49· του ίδιου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Αθήνα, Καστανιώτης, 2001, σσ. 465-466.

2. Τα υπάρχοντα στοιχεία υποδεικνύουν ότι το διήγημα γράφτηκε το 1933, μετά το συγκεκριμένο γεγονός. Τούτο ενισχύεται από το γενικότερο προσανατολισμό, αλλά και την κεκτημένη επιμονή του ποιητή στην επικαιρότητα της τέχνης.

3. Βλ. Κ. Νικολαΐδης, ό.π., σσ. 11-17.

4. Ο Θ. Πιερίδης, σε γράμμα του στον Τσίρα (18.1.1948), ενώ τον επαινεί με τρόπο υπερθετικό για τα διηγήματα του *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός*, δείχνει να ενοχλείται από τη συχνή χρήση πρωτοπρόσωπης αφήγησης.

5. Για το θέμα των αναχρονιών στην αφήγηση βλ. Gerard Genette, *Σχήματα III*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, επιμ. Ερατοσθένης Καψωμένος, Πατάκης, 2007, σσ. 95-149.

Κώστας Νικολαΐδης

Το τέλος του Μαξ Χάνσεν

Τα πράματα γινήκαν ξαφνικά, μ' ένα ρυθμό γρήγορο και λαχανιασμένο, όπως γίνεται μέσα στ' όνειρο. Καθώς κάθονταν ο Μαξ κι έγραφε στο θαμπό φως μιας λάμπας του πετρελαίου, ακούστηκαν πολλές πατημασιές έξω από την κάμαρα. Κατόπι, χτυπήματα στην πόρτα και φωνές: «Άνοιξε! Άνοιξε!». Κι αμέσως ύστερα η πόρτα βρόντησε κάτω στο πάτωμα και χύθηκαν μέσα οχτώ δέκα άνθρωποι σα δαιμονισμένοι.

Αλλά και μέσα στην κάμαρα τα πράματα έγιναν γρήγορα. Μόλις ακούστηκε ο

πρώτος θόρυβος, ο Μαξ βρέθηκε μ' ένα πήδημα στη γωνιά της κάμαρας, έσκυψε πάνω από το μαγκάλι κι έχωσε μέσα στα κόκκινα κάρβουνα τα χαρτιά, που πήραν αμέσως να καίονται με μια μεγάλη αναλαμπή. Όταν τον τριγυρίσαν οι ξαφνικοί επισκέπτες και τον αρπάξαν, τα χαρτιά είχανε καεί πια, κι εκείνος, καθώς τον τραβούσαν τόσο χέρια, πρόφταξε με μια κλοτσιά να τινάξει μακριά το μαγκάλι και να σκορπίσει σε στάχτη τα χαρτιά μαζί με τ' αναμένα κάρβουνα.

Τότε οι άλλοι, πεισματωμένοι, τον επρωτοχτύπησαν. Με χαστούκια, με γροθιές, ένας δυο με μαγκούρες. Τον χτυπούσαν παντού, στο πρόσωπο, στο κεφάλι, στην κοιλιά. Φώναζαν όλοι μαζί και ύβριζαν.

- Την Παναγιά σου, ρουφιάνε... Διαολοκερατά...

Μέσα στ' αυτοκίνητο εξακολουθούσαν να τον βρίζουν και να του τραβούνε ξαφνικές γροθιές στα πλευρά. Εκείνος είχε το κεφάλι σκυφτό κι ένιωθε το αίμα του ζεστό να στάζει από την μύτη και να του πασαλείβει τα μάγουλα και τα χείλια.

Προσπαθούσε να συγκεντρωθεί, να βρει λίγη ψυχραιμία, να κάνει ένα σχέδιο για τη στάση που έπρεπε να κρατήσει.

Αυτά που συμβήκαν δεν έρχονταν αναπάντεχα. Τα περίμενε. Από χρόνια τα περίμενε. Το κακό περνούσε καθημερινά πλάι του. Τόσοι και τόσοι φίλοι του είχανε πιαστεί, δαρθήκανε, βασανίστηκαν. Τόσες και τόσες βασανιστικές ιστορίες τού διηγήθηκαν άνθρωποι που τα πέρασαν αυτά και τα μάτια τους είχανε κρατήσει για πάντα τον τρόμο. Και κείνος, τόσες φορές ως τώρα, μόλις από τρίχα είχε ξεφύγει, χωρίς να ξέρει κι ο ίδιος πώς, από ποια τύχη. Ναι, το 'χε αποφασισμένο από καιρό. Σήμερα, αύριο, θα 'ρχονταν η στιγμή.

Μα άλλο η φαντασία κι άλλο η πράξη.

Έκανε βέβαια ό,τι είχε να κάνει. Όπως έπρεπε, είχε το μαγκάλι αναμένο, έτοιμο. Έκαψε τα χαρτιά, όπως έπρεπε. Ούτε τη στάχτη δεν τους άφησε στα χέρια τους. Όλα έγιναν καθώς το είχε μελετημένο κι αποφασισμένο από πριν. Μα δεν μπορεί να πει πως δεν είναι σαστισμένος. Ήλθαν τα πράματα τόσο απότομα, τόσο σκληρά, τόσο γρήγορα, που ο νους του δεν ξέρει να τα παρακολουθήσει και να τα οργανώσει.

Τώρα; Τι θα κάνει τώρα; Ποια πορεία θ' ακολουθήσει. Είναι ανάγκη να ησυχάσει γρήγορα, να πάρει μιαν απόφαση, γιατί του μέλλονται πολλά ακόμα και πρέπει να σταθεί όρθιος απέναντι στα γεγονότα κι όχι να σκοντάψει και να πέσει να τσαλαπατηθεί. Ό,τι θα κάνει τώρα θα είναι ή το στεφάνωμα μιας ζωής τίμιας και γενναίας ή το βούλιαγμα μέσα στο βούρκο που θα μαγαρίσει όλη του την ύπαρξη.

Αναθυμάται τις συζητήσεις που είχε με τους φίλους του πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Ρετσέτα παντοτινή δεν υπάρχει, λέγανε. Είναι περιπτώσεις που μπορεί ν' αρνηθείς μπροστά στην ανάκριση, να βρεις δικαιολογίες για το τι έκαμνες την ώρα που πιάστηκες, ποιους συχνάζεις, πώς ζεις. Σ' άλλες περιπτώσεις έχεις χρέος ν' αρπάξεις την ευκαιρία που σου δίνεται - ένα δικαστήριο, μερικοί άνθρωποι που, θέλοντας και μη, θα σ' ακούσουν - για να βροντοφωνήσεις την Αλήθεια. Άλλοτε, πάλι, ένα μόνο έχεις να κάνεις: να κλειδώσεις το στόμα σου, να μην πεις λέξη. Πολλοί οι δρόμοι και μόνος σου θα διαλέξεις εκείνον που ταιριάζει ν' ακολουθήσεις. Αλλά, όποιο δρόμο κι αν θα πάρεις, κάτι είναι απαραίτητο: ν' ατσαλώσεις το είναι σου, να τεντωθείς, να γίνεις σκληρός σα βράχος. Ο πόνος θα σου οργώσει άγρια και το κορμί και την ψυχή, και πρέπει να κρατήσεις. Να 'χεις τα μάτια στυλά πάνω στον ήλιο που σου φώτισε όλη τη ζωή. Ξέρε πως δεν είσαι μόνος. Πίσω σου ακολουθά στρατός αμέτρητος και σε θρέφει με τη δύναμή του... Ο λαός σου στεναίξει και αγωνίζεται... όλοι οι λαοί... η ανθρωπότητα ολόκληρη που ματώνεται κι αγκομαχά για να γεννοβολήσει μιαν καινούργια ζωή... Σ' αυτά θ' ακουμπήσεις...

Τέτοια γυρίζουν μέσα στο κεφάλι του, καθώς τ' αυτοκίνητο χοροπηδά πάνω στην άσφαλο και οι συνοδοί του τον βρίζουν και τον περιπαίζουν. Κομμάτια από φράσεις

που διάβασε, που άκουσε, που είπε ο ίδιος, λόγια που τότες ήταν έννοιες του νου μονάχα, λίγο ρητορικές, λίγο μελοδραματικές. Μα τώρα ζωντανεύουν, γίνονται σαν αμέτρητα χέρια και μάτια και στόματα, που του απλώνονται, τον κοιτάζουν και τον καλούν, σα να γυρεύουν να του φουσήξουν μέσα του ορμή και σθένος.

Σιγά σιγά ο νους του ξαστερώνει. Η τρικυμία της πρώτης συγκίνησης πέφτει. Και όλη του η ύπαρξη στρέφεται αργά προς μίαν και μόνην έγνοια κι εκεί συγκεντρώνεται με υπεράνθρωπη ένταση: «Να μην προδώσεις... Ό,τι κι αν γίνει... Να σταθείς πιστός ίσαμε το τέλος...».

Όταν τον κατεβάζουν απ' το αυτοκίνητο, είναι ματωμένος, κουρελιασμένος, με κόπο σέρνει τα πόδια του. Μα έχει βρει το νου του. Δε φοβάται πια...

Τον φέρνουν μπροστά σ' ένα μεγάλο τραπέζι. Είναι θρονιασμένος εκεί ένας άντρας με χοντρό σβέρκο, βαρύς, δυνατός. Στα χείλια του κρέμεται ένα σβησμένο τσιγάρο, μισοκαπνισμένο. Φορά χρωματιστό πουκάμισο – κι οι άλλοι όλοι, τους βλέπει τώρα ο Μαξ στο ηλεκτρικό φως που πλημμυρίζει την κάμαρα – πολλά πέτσινια λουριά, φούντες, πολύχρωμα σήματα.

Ο χοντρός άνθρωπος σκαλίζει με τα δάχτυλα μέσα σε μια στοίβα χαρτιά που ρίξαν πάνω στο τραπέζι, μόλις μπήκαν μέσα. Χαμογελά και μουρμουρίζει, χωρίς να σηκώσει το κεφάλι.

– Χμ... Είσαι και συ από τους γερούς, όπως τους λέτε... Τίποτα δεν άφησες στην τύχη... Χαρτί άγραφο... νόμιμες εφημερίδες... δυο βιβλία... Τίποτ' άλλο...

Σιωπά για λίγο. Ύστερα σηκώνει το κεφάλι και κοιτάζει τον Μαξ κατάματα, χαμογελώντας πάντα ειρωνικά. Χωρίς να βιάζεται, παίρνει ένα κουτί σπίρτα από το συρτάρι, ανάβει το τσιγάρο του, τραβά δυο ρουφηξίες και μιλά αργά, τονίζοντας μια μια τις λέξεις:

– Μαξ Χάνσεν. Ετών 39. Ανύπαντρος. Επάγγελμα: μηχανικός-εφαρμοστής. Στην πόλη μας από 6 μήνες. Πριν κρύβουσιν στα βουνά, ντυμένος χωριάτης. Στην οργάνωση από τα 1930. Υπεύθυνος για την έκδοση της παράνομης εφημερίδας «Δαός». Εβγαλες ως τώρα πέντε νούμερα...

Σιώπησε πάλι. Τράβηξε μια ρουφηξιά από το τσιγάρο του και ξαναμίλησε:

– Βλέπεις, παλικάρι μου, πως δε θα παίξεις μαζί μας... Άνοιξε το στόμα σου και μίλα... Θα 'ναι καλύτερο για σένα... Πού είναι το τυπογραφείο;...

Σιωπά ξανά και, με τους αγκώνες ακουμπημένους στο τραπέζι, περιμένει υπομονετικά. Οι άλλοι όλοι στέκονται σε γραμμή πίσω από τον Μαξ. Περνούν έτσι ένα, δυο, τρία λεπτά. Στο τέλος ο αρχηγός λέει:

– Καλά... Δε βιαζόμαστε... Κι αύριο εδώ θα 'μαστε... Κι εσύ εδώ θα 'σαι... Κύριε μηχανικό-εφαρμοστή που θέλεις να μας κάνεις το διανοούμενο και να βγάλεις εφημερίδες...

Γελά ηχηρά με το αστείο του, ενώ οι άλλοι τραβούν τον Μαξ έξω.

Τον περνούν από ένα διάδρομο και τον σπρώχνουν κάπου στο σκοτάδι. Μια πόρτα βροντά πίσω τους και αμέσως του ρίχνονται. Τον χτυπούν πάλι όλοι μαζί, με κακία, με μίσος. Στα σκοτεινά και στη σιωπή. Κανείς δε λέει λέξη. Ακουεται μονάχα η λαχανιασμένη ανάσα τους.

Πρώτα τον κολλήσαν όρθιο στον τοίχο και του βαρούσαν γροθιές. Ένας τον έπιασε απ' το λαιμό και τον τράνταζε και του χτυπούσε το κεφάλι στον τοίχο. Ύστερα τα πόδια του παραλύσαν και σωριάστηκε κάτω. Τότε τον χτύπησαν με τα άρβυλα. Κλοτσούσαν στην τύχη, στην κοιλιά, στα πλευρά, στο πρόσωπο. Χτυπούσαν βιαστικά, λαχανιασμένα και σιωπούσαν. Μα και κείνος δεν έβγαζε φωνή. Είχε σφίξει τα δόντια του, κατάπινε το ζεστό αίμα που του πλημμύριζε το στόμα και αρπάζονταν με ολόκληρο το είναι του στη μοναδική σκέψη: «Να μη μιλήσω... Να σταθώ παλικάρι... Ός το τέλος...».

Ξάφνου νιώθει έναν τρομερό πόνο στο σαγόνι, εκεί δεξιά κάτω από τ' αφτί... Βγάζει μια κραυγή και λιγοθυμά...

Βγαίνει αργά από το χάος της αναισθησίας. Η ζωή αρχινά να του έρχεται κομματιαστά. Ένα απλό συναίσθημα ότι ζει, δε φέρνει μαζί του καμμίαν ανάμνηση, καμμιά συνείδηση της πραγματικότητας.

Κάνει ν' ανοίξει τα μάτια, μα δεν μπορεί. Με χίλιους κόπους, μόλις μια γραμμούλα φως βλέπει ανάμεσα από τα βλέφαρα του ενός ματιού.

«Τι έγινε; Πού είμαι;» αναρωτιέται. Και ξαφνικά, μπαίνει ολόκληρος, μ' ένα πήδημα, μέσα στον κόσμο. Θυμάται, ξέρει...

Θέλει να κουνήσει το κορμί του, μα είναι βαρύ, μολυβένιο. Παντού τόνο σουβλίζουν πόνοι άγριοι. Ακουμπά με τα χέρια στο πάτωμα και σέρνεται αγκομαχώντας προς τον τοίχο. Ανακάθεται σιγά σιγά, στηρίζει την πλάτη στον τοίχο και μένει έτσι ακίνητος. Τα μάτια του τώρα σα να 'φεξαν λίγο. Κάτι ξεχωρίζει γύρω. Ένα βρόμικο μπουντρούμι. Από μια τρύπα, ψηλά, κοντά στο ταβάνι, μπαίνει λίγο φως...

Το σαγόνι του είναι κρεμασμένο και δεν κατορθώνει να κλείσει το στόμα όσο κι αν προσπαθά. Ο πόνος που 'νιωσε φες, όταν τον εχτύπησαν κάτω από τ' αφτί, είναι πάντα ριζωμένος εκεί και τον τρυπά αλύπητα. Ούτε να μιλήσει δεν μπορεί. Ένας βραχνός ήχος βγαίνει μονάχα από το λαρύγγι του.

Μένει εκεί, ένα κουβάρι κρέας και κόκκαλα. Και το μυαλό του ακόμα ακινητεί, όπως το κορμί. Είναι και κείνο πονεμένο και κείνο ριγμένο ανάσκελα στη γη, βαρύ σα μολύβι.

Μα σιγά σιγά, καθώς περνά η ώρα, το μυαλό παίρνει να κουνιέται, να σέρνεται με κόπο, να περπατά: «Έτσι θα σκότωσαν τον Φραντζ... και τον Γιόχαν. Έτσι θα τους εβασάνισαν...».

Και περνούν από το νου του πρόσωπα, πρόσωπα... Πλήθος σύντροφοί του, που ήτανε μια μέρα ζωντανοί και ορθοστημένοι άνθρωποι και χάθηκαν ξαφνικά μέσα στα σκοτεινά μπουντρούμα, και κανείς πια δεν τους ξανάδε...

«Και τα κορίτσια μας... Πώς τα βασάνισαν τα κορίτσια μας!...». Περνούν απ' το νου του πρόσωπα κοριτσιών που τα 'ξερε δροσερά και γελούμενα κι ύστερα μαρτυρήσαν πάνω στις βρόμικες πλάκες των υπογείων και κάηκε ο ανθός της νιότης τους και της ομορφιάς τους μέσα στη ντροπή και τα βρόμικα χάχανα των δημίων...

Ένα κύμα μίσους τον πλημμυρίζει στις σκέψεις αυτές και τον ζωντανεύει. Να κουνηθεί, όχι, αυτό δεν το μπορεί. Μα ζωντανεύει η θέλησή του. Η σκέψη του γίνεται πάλι καθαρή. Και ξαναρχινά τον κύκλο της, μονότονα, πεισματάρικα: «Θα κρατήσω... Ποτέ δε θα προδώσω... Όπως ο Φραντζ... όπως ο Γιόχαν...».

Ανοίγει η πόρτα απότομα και μπαίνουν μέσα. Χτυπούν τα πόδια τους δυνατά, γελούν.

- Έσκασε!... Ψόφησε!... λέει ο ένας και τον σπρώχνει με το πόδι.

- Χιλιόψυχος ο μπαγάσας... λέει ο άλλος.

Τον βγάζουν έξω, σέρνοντάς τον στη γη. Τον περνούν από κάμαρες. Κάπου, φως πολύ. Ένα μεγάλο παράθυρο, ανοιγμένο κατάφατσα στον ουρανό... Ύστερα κατεβαίνουν σκαλιά και βυθίζονται πάλι στο σκοτάδι.

Τον πετούν σε μια γωνιά, σα σκουπίδι. Υγρασία κι ένα ξαφνικό κρύο εδώ. Τρέμει κουλουριασμένος χάμου. Εκείνοι κάτι ετοιμάζουν πλάι του. Πηγαινοέρχονται, κουβαλούν, στοιβάζουν κάτι κατάχαμα με κρότο.

Ύστερα πιάσαν να τον γυμνώσουν. Του βγάζουν σακάκι, πουκάμισο, πανταλόνι, όλα. Γελούν και αστειεύονται με αισχρές λέξεις και χειρονομίες.

Όταν τον γυμνώσαν εντελώς, τον σηκώσαν και τον ερρίξαν πάνω σ' ένα υγρό μάρμαρο.

Μια ανυπόφορη παγωνιά τον τυλίγει σιγά σιγά. Απλώνεται σ' όλο του το κορμί, τρυπώνει μέσα του. Σπασμωδικά ξύνει το μάρμαρο με τα νύχια του. Το νιώθει να θροεί. Και ξαφνικά καταλαβαίνει. Πάγος!... Είναι το μαρτύριο του πάγου!...

Τρομάζει και κάνει ν' ανασηκωθεί. Μα αδύνατο. Το κορμί του είναι σαν ένα κομμάτι σάρκα, χωρίς κλειδώσεις, χωρίς νεύρα να το κουνήσουν. Μα είναι μια σάρκα που νιώθει. Γίνεται σιγά σιγά ολόκληρος ένας αμέτρητος πόνος. Μα ένας πόνος που σφίγγει τα δόντια με πείσμα για να μην ολολύξει. Και δεν ολολύζει...

Όταν τον ξανάφεραν μπροστά στον αρχηγό, τον σηκώσανε στα χέρια τους. Το κορμί του είχε σχεδόν πεθάνει πια και δεν μπορούσαν να τον τραβολογήσουν όπως πριν.

Το στόμα του, τα μάτια του και το δεξί του αφτί στάζαν αίμα. Το ένα του χέρι ήτανε σπασμένο σε τρεις μεριές και κρεμούνταν, φριχτά στραβωμένο.

Τον ερρίξαν κατάχαμα, μπροστά στο τραπέζι, και στάθηκαν όλοι γύρω όρθιοι να τον κοιτάζουν. Ο αρχηγός χαμογελούσε πάντα, με το μισοκαμένο τσιγάρο στα χείλια.

Έσπρωξε τον Μαξ με το πόδι και τον γύρισε ανάσκελα.

- Να που ξαναβρισκούμαστε, λοιπόν, παλικαρά... Τι λες τώρα;... Θα εξακολουθήσεις να παίζεις μαζί μας;... Λέγε, πού είναι το τυπογραφείο;...

Ο Μαξ τον κοιτά, όρθιον από πάνω του, σα να 'ναι πολύ μακριά, τον ακούει σα μια φωνή ερχόμενη από άλλο κόσμο. Ούτε καταλαβαίνει τα λόγια του. Το μυαλό του Μαξ συνεχίζει πεισματικά τη δική του δουλειά, έξω από αυτά που γίνονται γύρω του, έξω από τον αρχηγό αυτόν κι αυτή τη συμμορία, έξω από τις απειλές και τις ειρωνείες τους: «Να πεθάνεις σαν παλικάρι... Για τους ανθρώπους... Για το ψωμί των πεινασμένων... Για την ευτυχία... τη χαρά... την ειρήνη του κόσμου... Για έναν κόσμο καλύτερο...».

Δεν είναι σκέψεις αυτές. Είναι σαν κομμάτια από μουσικές, που τις τραγούδησε επί χρόνια πολλά και που τώρα ξαφνικά, επειδή πλησιάζει το τέλος, πέταξαν όλες μαζί και τον κυκλώσαν. Μουσικές που, κυματιστές, ανάλαφρες, φωτεινές, έρχονται, τον χαϊδεύουν με κάτι φτερά χιονάτα και φεύγουν...

Η μακρινή φωνή ξανακούεται:

- Σκυλιά!... Λυσσασμένα σκυλιά...

Ο αρχηγός έχει χάσει την ψυχραιμία του και το ειρωνικό του χαμόγελο. Τα μάτια του τώρα αστράφτουν και η φωνή του ρίχνει ψηλούς λαρυγγισμούς, σα ν' αστράφτει.

- Θα φοφήσεις, μωρέ... Θα φοφήσεις μονάχος εδώ, σαν το σκυλί... Δεν έχεις μάνα εσύ, μωρέ;

Οι μουσικές βουίζουν στο κεφάλι του Μαξ. «Όχι, δεν είσαι μονάχος... Χιλιάδες μάτια σε κοιτάζουν ζεστά και περήφανα... Είμαστε μαζί σου, Μαξ... Δεν είσαι μονάχος... Μέσα σου αγωνίζεται ο λαός... Είμαστε μαζί σου, Μαξ... Η μάνα σου... η μανούλα σου... τ' αδέρφια σου... η γυναίκα η αγαπημένη... είμαστε μαζί σου όλοι... ο λαός... Και δεν πεθαίνεις... Δεν πε...».

Τον χτύπησαν πάλι. Πρώτος ο νευριασμένος αρχηγός. Μια μόνο τού 'δωσε, μα με αμέτρητη λύσσα. Σήκωσε το πόδι και του το κατέβασε μ' όλη του τη δύναμη πάνω στα χамνά κι ύστερα δεν το σήκωσε, μα τον ζούληξε, τον τσαλαπάτησε εκεί με manía...

Ύστερα του ρίχτηκαν όλοι οι άλλοι.

Κάιρο

Θ. ΠΙΕΡΙΔΗΣ

Ποιητική σκέψη και έκφραση του πρώιμου Τσίρκα

Είναι γνωστό ότι το πρώτο δημοσιευμένο ποίημα του Στρατή Τσίρκα (Κάιρο, 1911-Αθήνα, 1980) εντοπίζεται στο περιοδικό *Αλεξανδρινή Τέχνη*.¹ Στο τχ. 5 του 1930 (=τόμος 4, σ. 140) δημοσιεύεται το ποίημα «ΡΟΤ-POURRI» του Γιάννη Χατζηαντρέα, ο οποίος δεν είχε τότε ακόμη υιοθετήσει το ψευδώνυμο που τον έκανε ευρύτερα γνωστό στο λογοτεχνικό χώρο. Ως motto του ποιήματος έχει τεθεί η ποιητική φράση του Κλέωνος Παράσχου «Απόβραδα μέσα σε βιβλιοθήκες σκυθρωπές», ενώ στο τέλος του ποιήματος και δίπλα στην υπογραφή του δημιουργού αναγράφεται εντός παρενθέσεως η πόλη όπου ζούσε τότε ο Τσίρκας και στην οποία προφανώς συνέθεσε το ποίημά του: (Κάιρο). Το ποίημα εκτείνεται σε δεκαοκτώ στίχους και είναι το εξής:

*Και γω θυμάμαι κάποια δειλινά
στης Εθνικής Βιβλιοθήκης τη μεγάλη σάλα.
Είμουν τότες τόσο μικρός και τα λιγνά
μου χέρια μόλις κράταγαν κάτι μεγάλα*

*βιβλία που μιλούσαν για ό[.]τι θες:
για τις ερωτικές πικρίες του Έρρικ Χάινε
για την καθημερινή ανία του Λαφόργκ και τις πολλές
κι' αλλόκοτες επιθυμίες του Απολλιναίρ που καταπραΐνε*

*μονάχα ο Θάνατος[.] Για το φτωχό μου το Βερλαίν ...
(Ρεμπώ, Ρεμπώ με τ' απολλώνιο σώμα,
στις Βρυξέλλες οι ψυχές σας θα γυρίζουν και θα κλαίν
για κάποια συμφιλίωση που αργάει ακόμα ...)*

*Θυμάμαι κι' ένα ποίημα του Σπισ
που τόσο με συγκίνησε ... Δεν απομένει
στη μνήμη παρά η φράση: «πάσα ελπίς
ήτο δι' αυτόν τον νέον πλέον χαμένη ...»*

*Και θλιβόμουν αυτό το δειλινό
για κάποιων άγνωστών μου τα δεινά ...*

Ο νεαρός δημιουργός είχε επιχειρήσει κατά τις πρώτες του λογοτεχνικές δοκιμές να μεταφράσει – μεταξύ άλλων – και Χάινε.² Εδώ υπό έναν ακριβόλογο τίτλο, που υποδεικνύει την κοσμοπολίτικη αύρα του αιγυπτιακού διανοητικού πεδίου,³ αναπλάθει το βίωμα της ανάγνωσης ξένων ποιητών, συνδυάζοντάς το με βιογραφικά στοιχεία τους και εντάσσοντάς το στο γνωστό ρομαντικογενές μοτίβο της δειλινής θλίψης. Είναι σαφές ότι τον κύριο τεχνοτροπικά τόνο δίνουν τα γνωρίσματα της παραδοσιακής ποιητικής έκφρασης (έλλογα σχηματισμένη κεντρική ιδέα, έμμετρη φόρτιση, ομοιοκαταληξία). Η απουσία ομοιοκαταληξίας στην επιλογική στροφή, ορισμένες μετρικές παραβάσεις (π.χ. οι έξι πρώτες συλλαβές του τρίτου στίχου έχουν σαφή τροχαϊκή φόρτιση, αλλά στη συνέχεια αποκαθίσταται ο ιαμβικός ρυθμικός βηματισμός), η απουσία σταθερά επαναλαμβανόμενης συλλαβικής ποσότητας από στίχο σε στίχο και οι συχνοί διασκελι-

σμοί προκαλούν μικρά ρυθμικά ρήγματα αλλά αδυνατούν να αποδομήσουν το παραδοσιακής κοπής έμμετρο κέλυφος των στίχων. Επιπρόσθετα, το αντλημένο από ποίημα του Κλ. Παράσχου⁴ motto υποβάλλει όχι μόνον έναν από τους θεματικούς σπινθήρες της έμπνευσης του νεαρού Τσίρκα αλλά και ένα χαμηλότονο και εκφραστικά παραδοσιακό τεχνοτροπικό περιβλήμα, σφραγισμένο από τη νεοσυμβολιστική αχλή και την προσπάθεια να μεταφερθούν η θλίψη και η μελαγχολία και σε επίπεδο ηχοφθογγολογικό.⁵

Είναι κριτικά στερεωμένο, και μάλιστα από απόψεις που ανήκαν σε ιδεολογικά και καλλιτεχνικά φίλα προσκείμενους στον Τσίρκα οι οποίοι πέρα από την κριτική τους σοβαρότητα αντλούσαν υλικό και από το κοίτασμα του homo faber⁶ ότι το ποιητικό έργο του Τσίρκα⁷ είναι άνισο και σε καμία περίπτωση δεν δύναται να διεκδικήσει τη λειτουργικότητα αλλά και το εκτόπισμα της πεζογραφικής συνεισφοράς του δημιουργού. Έχει, επίσης, σωστά επισημανθεί ότι «το ποιητικό έργο του Τσίρκα, είτε σε παραδοσιακή έμμετρη και ομοιοκατάληκτη μορφή είτε σε ελεύθερο στίχο, είναι συνδεδεμένο άμεσα με το πολιτικό του φρόνημα και το κοινωνικό του όραμα».⁸ Γνωρίζουμε⁹ ότι ο Τσίρκας γύρω στο 1930 συνδέθηκε με το ελληνικό τμήμα του Κομμουνιστικού Κόμματος Αιγύπτου και άρχισε να αναπτύσσει έντονη πολιτική δράση. Ήδη στους Πρωτοπόρους και στους Νέους Πρωτοπόρους, από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, δημοσίευσε τεχνικώς παραδοσιακά και ιδεολογικώς μαχητικά ποιήματα κοινωνιστικής στόφας,¹⁰ τα οποία ενέταξε αργότερα στο πρώτο του ποιητικό βιβλίο.

Το «POT-POURRI» αποτίει έναν φόρο τιμής σε μείζονες ποιητικές φωνές της Ευρώπης και εμμέσως στον αστικό κοσμοπολιτισμό του αιγυπτιώτη Ελληνισμού, αλλά, παρότι θεμελιώνεται κατά βάση σε ατομικό βίωμα, με τους δύο επιλογικούς στίχους συγκροτεί την έμμεση προαναγγελία της κοινωνικής στροφής του Τσίρκα, που συντελέστηκε δυναμικά με τη θεματική των Φελλάχων και με μία τεχνική περισσότερο προσκολλημένη στην έμμετρη κανονικότητα. Τα δεινά των Χάινε, Λαφόργκ, Απολλιναίρ, Βερλαίν, Ρεμπώ και Σπικς φαίνεται να εκλαμβάνονται ως δεινά ιδιωτικής φύσεως. Αυτού του τύπου τα βάσανα σύντομα θα αποχωρούσαν από το προσκήνιο της ποιητικής του νεαρού δημιουργού και θα αντικαθίσταντο από την κοινωνική στράτευση για κατάκτηση του αριστερού οράματος. Σε αντίθεση με τους πέντε αναφερόμενους από τον Τσίρκα ποιητές, οι οποίοι κατέχουν εξέχουσα θέση στον παγκόσμιο λογοτεχνικό κανόνα, ποιητής μείζονος διαμετρήματος που να λεγόταν «Σπικς» και να κάλυψε με το βίο και το έργο του τον δέκατο ένατο (Χάινε, Λαφόργκ, Ρεμπώ, Βερλαίν) ή και μέρος του εικοστού αιώνα (Απολλιναίρ), όπως οι πέντε προαναφερόμενοι, δεν φαίνεται να υπήρξε. Ωστόσο, ο Κ. Στεργιόπουλος¹¹ αναφέρει τον γαλλόφωνο Ελβετό Henry Spiess (1876-1940) ως ποιητή που επηρέασε με το έργο του τη διαμόρφωση του ποιητικού χαρακτήρα του Κ. Γ. Καρυωτάκη. Ο Τσίρκας είχε φαίνεται υπόψη του κάποια μετάφραση ποιήματος του Spiess, η οποία, σύμφωνα με την εγγραφή του δεκάτου τετάρτου στίχου, δεν τον είχε αφήσει συναισθηματικά αδιάφορο. Είναι, επίσης, αισθητό ότι ο Τσίρκας στο «POT-POURRI» αδυνατεί να αποτινάξει τη βαριά σκιά του Κ. Γ. Καρυωτάκη και αυτό δεν αφορά μόνο τη νοηματική και ρυθμική σκευή των στίχων: στο ποίημα «Οι σκιές» της Comtesse Mathilde de Noailles (= Anna-Elisabeth Brancovan, 1876-1933), του οποίου τη μετάφραση ενέταξε ο Καρυωτάκης στη συλλογή *Ελεγεία*

και Σάτιρες (1927),¹² αναφέρονται οι Βιγιόν, Βερλαίν και Χάινε (οι δύο τελευταίοι και από τον Τσίρκα), το «φρικτό ριζικό» τους και η αναπότρεπτη «επιλογή» της ποιητικής φωνής, να τους συναντήσει στη χώρα του θανάτου («Κι άλλο πια τώρα δε μου μένει, / παρά, θεοί μου αγαπημένοι, / νά 'ρθω εκεί πέρα»). Επιπρόσθετα, το εντός εισαγωγικών «πάσα ελπίς» που ομοιοκαταληκτεί με το επώνυμο του Ελβετού ποιητή φέρνει στο νου το εκ πρώτης όψεως σημασιολογικά αντιθετικό (στον Τσίρκα «[...] πάσα ελπίς / ήτο [...] χαμένη») αλλά ποιητικά ομόλογο «“Οι στίχοι παρέχουν ελπίδες” / θα γράψουν οι εφημερίδες» της καρυωτακικής «Σταδιοδρομίας».¹³

Πάντως, ο Τσίρκας μέσα στην άλω του ποιητικού πρωτολείου του δείχνει να σκέφτεται πως πρέπει να αποκολληθεί από ποιητικές πρακτικές καλλιτεχνικά προωθημένες μα συναισθηματικά και ιδεολογικά ιδιωτικές: οι ποιητές, στους οποίους αναφέρεται, δεν του είναι «άγνωστοι» ως προς την καλλιτεχνική έκφραση και δραστηριότητα, αλλά πέρα από την πρακτικά αδύνατη γνωριμία τους ως βιολογικών υπάρξεων με τον νεαρό Αιγυπτιώτη, φαίνεται να είναι ξένοι προς αυτόν και όσον αφορά την κοινωνική συνειδητοποίηση. Τα αποσιωπητικά του τελευταίου στίχου επιτρέπουν να εικάσουμε ότι ο δεκαεννιάχρονος ποιητής σκεφτόταν να στραφεί προς τα «δεινά» ανθρώπων, με τους οποίους είχε και βιωματική σύνδεση, και προς κοινωνικά αιτούμενα που δεν του ήταν «άγνωστα», άρα προσανατολιζόταν, όπως αποδεικνύεται και από δημοσιευμένα στις αρχές της δεκαετίας του '30 ποιήματά του,¹⁴ προς ποιητική έκφραση κοινωνικά διεκδικητική και πολιτικά φορτισμένη.

Είναι κοινότοπη αλλά μάλλον ορθή η επισήμανση ότι η οριστική στροφή του Τσίρκα προς την πεζογραφία (το τελευταίο του ποιητικό βιβλίο γράφτηκε το 1939 και δημοσιεύτηκε στην Αλεξάνδρεια το 1946) υποδηλώνει ότι η ποίησή του σήμαινε γι' αυτόν τον τόπο των νεανικών ελπίδων, της αθωότητας και, κυρίως, της ιδεολογικά και κοινωνικά δικαιωμένης πολιτικής προσπάθειας, που δεν στιγματίστηκε από «ανθρωπάκια». Ο Τσίρκας, πάντως, περιέλαβε το «POT-POURRI» στην αποκρυστάλλωση του ποιητικού του έργου,¹⁵ παρότι δεν το είχε εντάξει σε κάποιο από τα ποιητικά του βιβλία.¹⁶ Προφανώς, δεν ήθελε να απαρνηθεί την αφετηριακή απόχρωση «της πρώτης του φωνής που γρήγορα χάθηκε»,¹⁷ αλλά από την άλλη ένοιωθε ότι ο κύριος τόνος αυτής της φωνής δινόταν από σαφείς αναφορές στο κοινωνικό όραμα της Αριστεράς, οι οποίες από το «POT-POURRI» απουσιάζουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. δείγματος χάριν, Α. Αργυρίου, «Στρατής Τσίρκας», *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τ. Ζ', Αθήνα, Σοκόλης, 1988, σ. 290, καθώς και τις σχετικές αναφορές της Κ. Πλασσαρά (Στρατής Τσίρκας: *Βιβλιογραφία 1926-1978*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1979, σ. 32), της Χ. Προκοπάκη (Στα ίχνη του Στρατή Τσίρκα. *Σχεδιάγραμμα χρονολογίου*, Αθήνα, Κέδρος, 1985, σ. 8) κ.ά.

2. Βλ. Αργυρίου, ό.π., σ. 290, Πλασσαρά, ό.π., σ. 55, Προκοπάκη, ό.π., σ. 6.

3. Για τη σύνθετη δυναμική του «διανοητικού πεδίου» βλ. ενδεικτικά: P. Bourdieu, «The intellectual field: a world appart», *In Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity Press, 1990, σσ. 140-149.

4. Ο στίχος «Απόβραδα μέσα σε βιβλιοθήκες σκοτεινές» προέρχεται από το ποίημα του Κλ. Παράσχου «Ω θλιβερά απογεύματα ...», το οποίο ανθολογείται και από τον Τ. Άγγρα στην πολυσυζητημένη «Εκλογή από το έργο των νέων Ελλήνων ποιητών 1910-1920». Βλ. *Οι νέοι*, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος “Ελευθερουδάκης”, 1922, σ. 191.

5. Βλ. ενδεικτικά τις σχετικές παρατηρήσεις της Ε. Φιλοκύπρου, *Η γενιά του Καρυωτάκη: φεύγοντας τη μάστιγα του λόγου*, Αθήνα, Νεφέλη, 2009, σσ. 159-213.
6. Βλ. για παράδειγμα, Μ. Αναγνωστάκης, «Αυτή η πρώτη μου φωνή που γρήγορα χάθηκε» – Το ποιητικό έργο του Στρατή Τσίρκα», *Τα Συμπληρωματικά*, Αθήνα, Στιγμή, 1985, σσ. 159-167· Τ. Πατρόγιος, «Αυτοβιογραφικές αναφορές και ποίηση του Στρατή Τσίρκα», *Η Λέξη* 136 (1996) 715-722.
7. Φελλάχοι (1937), *Το λυρικό ταξίδι* (1938), *Προτελευταίος αποχαιρετισμός και το Ισπανικό Ορατόριο* (1946). Οι δύο πρώτες καταθέσεις είναι σε έμμετρο παραδοσιακό στίχο και η τρίτη σε ελεύθερο στίχο, που λόγω του λυρικού του αποθέματος και των έλλογα οικοδομημένων ιδεολογικών του συντεταγμένων δεν θα χαρακτηριζόταν νεωτερικός.
8. Α. Ζήρας, «Τσίρκα, Στρατής», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 2214.
9. Αργυρίου, ό.π., Ζήρας, ό.π., κ.ά.
10. Βλ. «Το τραγούδι των Σαΐτιανών», *Πρωτοπόροι* 11-12 (1931) 445· «Τ' αφνάρια», *Νέοι Πρωτοπόροι* 7-8 (1932) 246· «Η καλή συντροφίσσα», *Νέοι Πρωτοπόροι* 12 (1932) 429· «Φελάχοι», *Νέοι Πρωτοπόροι* 2 (1934) 46.
11. Κ. Στεργιόπουλος, *Οι επιδράσεις στο έργο του Καρυωτάκη*, Αθήνα, Σοκόλης, 2005, σσ. 184-186. Ο Στεργιόπουλος παραπέμπει σε άρθρο του Γ. Σταυρόπουλου («Λίγες αναμνήσεις και σκέψεις γύρω από τη ζωή και το έργο του Καρυωτάκη», *Ο Λογοτέχνης* 12, 1957) και σημειώνει (ό.π., σ. 184): «Ο Σταυρόπουλος την αναφέρει [ενν. την επίδραση του Spiess στον Καρυωτάκη] δυο φορές χωρίς σχόλια, κι οι υπόλοιποι δεν την πρόσεξαν καθόλου».
12. Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Εστία, 1993, σ. 120.
13. Καρυωτάκης, ό.π., σ. 112.
14. Βλ. σημ. 10.
15. Σ. Τσίρκα, *Τα ποιήματα*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σ. 7.
16. Βλ. σημ. 7.
17. Αναγνωστάκης, ό.π., σ. 159.

Δημήτρης Κόκορης

Ποιήματα ποιητικής του Μίλτου Σαχτούρη

Το ερευνητικό θέμα της παρούσας εργασίας εξετάστηκε για πρώτη φορά συστηματικά στη νεοελληνική φιλολογία από τον Γ. Π. Σαββίδα με αναφορά στο καθαφικό έργο. Κατά τον Σαββίδα στην κατηγορία των ποιημάτων ποιητικής ανήκουν αυτά «που έχουν, άμεσα είτε έμμεσα, ως αντικείμενό τους την ποιητική πράξη και γενικότερα την καλλιτεχνική δημιουργία: τις προϋποθέσεις της, τις ατομικές και κοινωνικές συνθήκες της, και τις συνέπειές της». ¹ Ακολουθούν επί μέρους παρατηρήσεις που αναδεικνύουν άλλα, ειδικότερα ή και εξ ίσου γενικά με την αρχική αυτή διατύπωση, κριτήρια, όπως λόγου χάριν την παρουσίαση του πορτρέτου ενός ποιητή ή τεχνίτη, την προβολή της «συντεχνιακής συνείδησης» του συγγραφέα, την απεικόνιση του διαλόγου Μούσας και Ποιητή, της σχέσης φύσης και τέχνης, μα και της έμπνευσης από έργο άλλου καλλιτέχνη. ²

Όσον αφορά στην ανίχνευση τέτοιων ποιημάτων στον Σαχτούρη, ο Μαρωνίτης διατείνεται το 1986: «Υπάρχουν ποιητές [...] που φαίνεται να πιστεύουν ότι η ποίηση είναι υπόθεση ενδογλωσσική [...]. Μια τέτοια αντίληψη πολλαπλασίασε τα τελευταία χρόνια και τα ποιήματα ποιητικής [...]. Πιστεύω πως ο Σαχτούρης δεν ανήκει στην κατηγορία αυτήν...». ³ Ο Μαρωνίτης φαίνεται να

μην εντοπίζει στο σαχτουρικό έργο ισχυρή παρουσία ποιημάτων που να θεματοποιούν είτε τα στάδια συγγραφής είτε την ίδια την ποιητική τέχνη. Άλλοι κριτικοί και μελετητές του Σαχτούρη αγγίζουν επίσης το θέμα, έστω ακροθιγώς και ακούσια, καθότι, αν και πραγματευόμενοι ως επί το πλείστον άλλα ζητήματα, τα προσεγγίζουν με τέτοιον τρόπο, ώστε καταδεικνύουν παράλληλα τον χαρακτήρα ορισμένων ποιημάτων του ως ποιημάτων ποιητικής.⁴ Μ' όλα ταύτα, δεν εντρυφούν στο θέμα ούτε ορίζουν ρητά τα ποιήματα αυτά ως τέτοια, εκτός από την Άντεια Φραντζή, η οποία είναι ίσως αυτή που αναφέρεται διεξοδικότερα στο θέμα, ή καλύτερα σε μια συγκεκριμένη πτυχή του θέματος.⁵

Σε ολόκληρο το σώμα της σαχτουρικής ποίησης συγκροτούνται δίκτυα διασύνδεσης.⁶ Τούτο σημαίνει ότι συχνά ένα πιο διαυγές σημασιολογικά ποίημα (π.χ. «Η παρουσία») μπορεί να μας προσφέρει στοιχεία για τον χαρακτηρισμό αρκετών άλλων, που, ενδεχομένως, δίχως τη συνδρομή αυτού του πρώτου δύσκολα θα εκ(και προς)λαμβάνονταν ως ποιήματα για την ποίηση. Ένα σχετικό κριτήριο, ίσως όχι τόσο ασφαλές όσο άλλα, καθώς εδράζεται στην αναίρεση της ψευδαίσθησης της πραγματικότητας που δημιουργεί η τέχνη και στην υπογράμμιση του κατασκευασμένου, δια-κειμενικού χαρακτήρα της, είναι η παραπομπή σε άλλα ποιήματα.⁷ Συνάμα, όχι ευάριθμα ποιήματα αποτελούν εξάιρετα παραδείγματα αυτοαναφορικής χρήσης του λόγου και συναρμολογούν το μεταποιητικό ποιητικό (και γλωσσικό) επίπεδο. Ο ενδοδιάλογος και η εσωτερική αυτή διακειμενικότητα εκβάλλουν συχνά στο ζήτημα του ρόλου της ποίησης ή/και του ποιητή.⁸

Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι λίγα σαχτουρικά ποιήματα θα μπορούσαν να ονομασθούν κατ' εξοχήν ποιήματα ποιητικής: π.χ. το «Πού οδηγώντας» ή «Τα δώρα». Πολλά άλλα, ωστόσο, με βάση ορισμένα κριτήρια που ακολουθούν, φαίνεται να παρουσιάζουν μια συγκεκριμένη αυτοαναφορικότητα, για την οποία θα μπορούσε κάποιος να εκφράσει τις αμφιβολίες του. Σε κάθε περίπτωση, λίγα μπορούν να αναγνωσθούν μονοσήμαντα ως ποιήματα για την ποίηση: τα περισσότερα είναι και ποιήματα για την ποίηση.

Όπως προαναφέρθηκε, ένα κριτήριο ένταξης ποιημάτων σ' αυτήν τη χορεία συνιστά η άμεση ή έμμεση αναφορά σε ομοτέχνους ή άλλους καλλιτέχνες (μουσικούς, ζωγράφους, γλύπτες).⁹ Εκτός από το πλήθος των ποιημάτων που αναφέρονται ή είναι αφιερωμένα σε καλλιτέχνες,¹⁰ τα οποία και πυκνώνουν στις τελευταίες συλλογές, ποιήματα ποιητικής είναι επίσης όσα εμπεριέχουν δείκτες της «συντεχνιακής συνείδησης» με λιγότερο διαυγή τρόπο, όπως το «Τ' αδέρφια μου» ή «Οι γενναίοι».¹¹ Άλλα κριτήρια είναι η υπαινικτική ή κεκαλυμμένη απεικόνιση μιας ποιητικής απολογίας και ενός διαλόγου με την κριτική (π.χ. «Σημάδια» ή «Τα λόγια»),¹² η «προβολή των καλλιτεχνικών του ελπίδων και προσδοκιών»¹³ («π.χ. «Η εκφώνηση»), η παρουσίαση των προβλημάτων που εμπεριέχει η συγγραφή (π.χ. στο «Ορυχείο»), η θεματοποίηση της συζήτησης για τη σχέση φύσης (ή πραγματικότητας) και τέχνης (π.χ. «Το πρωί και το βράδυ»).

Συν τοις άλλοις, ιδιαιτέρως βοηθητικά στάθηκαν τα σχήματα λόγου, κυριότατα η μεταφορά, η μετωνυμία και η συνεκδοχή: λ.χ. το τραγούδι ως μεταφορά της ποίησης, το χέρι ως συνεκδοχή της γραφής, το βιολί ως μετωνυμία του βιολιστή, ο οποίος με τη σειρά του συνιστά μεταφορά του ποιητή κ.ο.κ. Έτσι, κάθε ποίημα που αναφέρεται στο τραγούδι ή κάποια άλλη δημιουργική διαδικασία

ως μετωνυμία της ποίησης μπορεί να ενταχθεί στη χορεία αυτών των ποιημάτων. Στο ποίημα «Natura», μάλιστα, το τραγούδι δεν παρουσιάζεται απλώς ως καλλιτέχνημα που μιμείται τη φύση, αλλά που τη μορφοποιεί, τη μεταμορφώνει και δημιουργεί νέες πραγματικότητες («άλλους ουρανούς»), παίζοντας κεντρικό ρόλο στην κοσμική ανακαίνιση. Η μεταμορφωτική ιδιότητα της τέχνης, σχετική με την έννοια της δραστηριότητάς της, εμφανίζεται και αλλού, π.χ. στο ποίημα «Στιγμές» («Και το πρωί / αν τα πουλιά που μου στέλνει / ο Θεός / είναι πάλι μαύρα / τα βάρφα / πράσινα / κόκκινα / κίτρινα»). Επιπλέον, η ποίηση μπορεί να παρουσιάζεται από τη θρησκευτική-μυστικιστική πλευρά που διείδαν σ' αυτήν οι ρομαντικοί και ορισμένοι συμβολιστές: ο ποιητής παραβάλλεται προς τον Χριστό (π.χ. «Οι ποιμένες» ή «Στο βαπόρι» ή ίσως και «Η μεταμόρφωση»), θεωρείται ότι διαθέτει προφητικές ιδιότητες (π.χ. «Ο προφήτης» ή «Θα ερχόταν εποχή»), ή ενσαρκώνει τον τύπο του ποιητή-οραματιστή (π.χ. «Το τηλέφωνο»),¹⁴ ενώ και η ποίηση παρουσιάζεται ως συνοδεία του μυστικού ή υπερβατικού (π.χ. «Το σύνθημα») ή είναι η ίδια ένας θεός («Η λατρεία»).

Αλλού, όπως στο ποίημα «Ύδρα», απεικονίζεται η (αυτο)ανάλωση του ποιητή, που, αν και στην ουσία είναι εθελούσια, θεωρείται από τον ποιητή ως μοίρα, ως ευλογία και συγχρόνως κατάρα. Στη συγκεκριμένη, μάλιστα, περίπτωση ο τίτλος, με μια βιογραφική προσέγγιση, υπογραμμίζει την ταύτιση του ομιλούντος προσώπου με τον ποιητή, αφού η Ύδρα είναι ο τόπος καταγωγής του Σαχτούρη. Επίσης, η εξεικόνηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας συσχετίζεται ενίοτε με μια έλλειψη, που ταυτιζόμενη με ένα τμήμα του Εγώ, επανέρχεται διαρκώς ενώπιον του υποκειμένου και οδηγεί στη μελαγχολία. Σε τέτοια συμφραζόμενα η ακαθόριστη ανάγκη και η συγκεκριμένη πραγμάτωση της καλλιτεχνικής δραστηριότητας παρουσιάζονται ως φάρμακα αλεξιπενθή ή ως αποτέλεσμα της απώλειας, π.χ. στο «Λησμονημένη III» και το «Γιατί». Σχετική είναι και η αντιμετώπιση της ασθένειας ως γενεσιουργού αιτίας της ποιητικής ιδιότητας (π.χ. «Η κηλίδα»).

Με βάση αυτό το πλέγμα κριτηρίων, στο σύνολο των 308 ποιημάτων του Σαχτούρη, τα 137 θα μπορούσαν, ίσως, να θεωρηθούν ποιήματα για την ποίηση, δηλαδή το 44,481%, όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Επιμέτρου της εργασίας. Αυτό επιβεβαιώνει ότι λάβαμε προηγουμένως ως δεδομένο: πως η σαχτούρηκη ποίηση διακρίνεται από έναν υψηλό βαθμό αυτοσυνειδησίας και τα ποιήματα ποιητικής όχι απλώς δεν απουσιάζουν από αυτήν αλλά στίζουν το σώμα της από αρχής μέχρι τέλους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει από αυτήν την άποψη το ποίημα της ψευδώνυμης συλλογής του 1941 «Σταδιοδρομία», το οποίο μπορεί a posteriori να αναγνωσθεί ως ποίημα ποιητικής με προγραμματικό χαρακτήρα, καθώς ορίζει ένιες από τις μετέπειτα σταθερές της σαχτούρηκης ποίησης και προδιαγράφει την καλλιτεχνική πορεία του Σαχτούρη – εξ ου και ο τίτλος του.¹⁵

Οι διακυμάνσεις που παρουσιάζονται στην παρακάτω καταγραφή φαίνεται να επιβεβαιώνουν όσα έχει υποστηρίξει κατά καιρούς η κριτική για τις συλλογές που αποτελούν ορόσημα στην ποιητική πορεία του Σαχτούρη και οι οποίες συνιστούν μια σχετική αναθεώρηση ή κορύφωση. Παρατηρείται, δηλαδή, μια εκκίνηση με ένα μέτριο, αλλά διόλου ευκαταφρόνητο, ποσοστό ποιημάτων για την ποίηση (35%), ενώ στη σχετικώς αναθεωρητική συλλογή Με το πρόσωπο στον

τοίχο μια άνοδος, που, με μια μικρή μείωση στην επόμενη συλλογή, οδηγεί στην κορύφωση μιας από τις πλέον γνωστές και αγαπητές συλλογές του Σαχτούρη (*Τα φάσματα ή Η χαρά στον άλλο δρόμο*). Ακολουθεί στις δύο επόμενες συλλογές μια πτωτική τάση, της οποίας έπεται μια απότομη αύξηση που καταλήγει στο υψηλό της μεταβατικής συλλογής *Το σκεύος*. Η αναζήτηση ενός νέου χώρου λύτρωσης στη δεκαετία του '80 και ως την *Καταβύθιση* συνδυάζεται, επίσης, με μεγάλα ποσοστά, ενώ στις δύο τελευταίες συλλογές, όπου το ρεαλιστικό και πεζολογικό στοιχείο αναδεικνύονται πρωτεύοντα και συνδυάζονται με μια έξοδο σε χώρους ανοιχτούς, η πτώση των ποσοστών οδηγεί στο χαμηλό της συλλογής *Έκτοτε*. Θα μπορούσε, τέλος, να προβεί κάποιος σε μια γενικότερη διαπίστωση περί σχετικής πύκνωσης κατά το μέσον των περισσότερων συλλογών, καθώς και περί μιας ροπής τέτοια ποιήματα να ανοίγουν και κυρίως να κλείνουν τις συλλογές, ιδιαίτερα στην πρώτη περίοδο (1945-1971).

Αρκετά σαχτουρικά ποιήματα για την ποίηση, δεν εμφανίζονται εν τέλει από μια ενδογλωσσική αντίληψη για την ποίηση, καθώς σ' αυτά ενυπάρχει μια ετεροειδής διαπλοκή θεματικών πυρήνων και μοτίβων. Ενδιαφέρον ειδικότερο παρουσιάζει το γεγονός ότι όχι σπάνια, και ειδικά προς τις τελευταίες συλλογές, εκείνο που συγχρωτίζεται με το μεταποιητικό στοιχείο ή τις αναφορές σε ομοτέχνους – τους δείκτες «συντεχνιακής συνείδησης» – είναι μια τάση «μελέτης θανάτου». Η υπαρξιακή αγωνία και το άγχος του θανάτου οδηγούν όχι μόνο σε απολογισμούς ζωής και σε ερωτήματα ή κατηγορηματικές δηλώσεις για τον θάνατο, αλλά και σε ποιητικούς απολογισμούς και προβληματισμό γύρω από το ζήτημα της επιβίωσης του ποιητικού έργου, της υστεροφημίας του ποιητή, και τελικά της υπέρβασης του θανάτου από τον ποιητή μέσω του έργου του· ζήτημα που και για άλλους ποιητές, λ.χ. για τον Καρυωτάκη, στάθηκε σχεδόν εμμονή.¹⁶

Εν πολλοίς η σαχτουρική ποίηση, πάντως, είναι στραμμένη προς τον εαυτό της, είναι μια ποίηση «του καθρέφτη»:¹⁷ το ποίημα αποτυπώνει την ίδια τη διαδικασία της γραφής του και πολύ περισσότερο της έμπνευσής του. Περιστρεφόμενη η ποίηση γύρω από αυτά τα δύο ζητήματα, αλλά και θέτοντας άλλους καλλιτέχνες στο επίκεντρο, καθώς και με έμμεσες αναφορές στην (κριτική ή γενικότερα αναγνωστική) πρόσληψή της, καθίσταται τελικώς μια ποίηση ναρκισσοιστική. Ο ναρκισσοισμός της, όμως, δε συνιστά «ύβριον». Εξάλλου, η «τίσις» του Ναρκίσσου, ταυτιζόμενη με μία από τις κύριες επιδιώξεις της σαχτουρικής ποίησης, τη μεταμόρφωση, μάλλον θα εκλαμβανόταν από το υποκείμενο ως ευλογία και όχι ως τιμωρία. Τα στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια θαρρώ πως συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι, καθώς παρατήρησε ο Στέφανος Ροζάνης, σε άλλα, βέβαια, συμφραζόμενα και με άλλη στόχευση, το σαχτουρικό έργο συνιστά «μια “ποίηση ποίησης”».¹⁸

ΕΠΙΜΕΤΡΟ¹⁹

Η λησμονημένη (1945) [Α.7-36], (7/20=35%):
«Γ' όνειρο» [12-13], «Ομορφιά» [14], «Natura» [23], «Η νύχτα της λησμονημένης» [24-25], «Οι τρεις εραστές» [26-27], «Η λησμονημένη III» [33], «Η λησμονημένη V» [35].
Παραλογαίς (1948) [Α.37-77], (14/40=35%):
«Τα δώρα» [44], «Το θαύμα» [45], «Ο Βοριάς» [47], «Έξι στιγμές III» [48], «Έξι στιγ-

μές IV» [49], «Ο θάνατος» [52], «Ορυχείο» [53-54], «Τα περιστέρια του νεκρού» [55], «Το σύνθημα» [58], «Πέτρος» [60], «Υδρα» [64], «Το εργοστάσιο» [68], «Τα ψάρια της φοίικης» [70], «Του πύργου» [76].

Με το πρόσωπο στον τοίχο (1952) [A.79-104], (10/21=47,619%):

«Του θηρίου» [81], «Η διαδρομή» [85], «Τα πρόβατα» [87], «Τα ποτάμια» [88], «Το ανάποδο χελιδόνι» [90-91], «Η νοσταλγία γυρίζει» [92], «Τα σύννεφα» [93], «Το τηλέφωνο» [99-100], «Το πηγάδι» [101], «Η μεταμόρφωση» [104].

Όταν σας μιλώ (1956) [A.105-116], (4/10=40%):

«[Γλίστρησε...]» [108], «[Βρέχει...]» [111], «Το ταξίδι» [115], «[Δεν είμαι δέντρο...]» [116].

Τα φάσματα ή Η χαρά στον άλλο δρόμο (1958) [A.117-148], (14/28=50%):

«Το μαρτύριο» [119], «Οι καμπάνες» [121], «Ο σκύλος» [124], «Η Ύδρα» [125], «Τ' αδέρφια μου» [126-127], «Το αεροπλάνο» [130], «Ο τρελός λαγός» [131], «Συμπέρασμα» [133], «Ο στρατιώτης ποιητής» [134], «Η εκφώνηση» [135], «Ο Ελεγκτής» [138], «Χειμώνας» [145], «Ξένο» [147], «[Δάσος παράξενο μαγεύει τη φωνή μου...]» [148].

Ο περίπατος (1960) [A.149-172], (9/21=42,857%):

«Αυτή που ερχότανε» [151], «Η ιστορία ενός παιδιού» [155], «Σκέψεις» [157], «Γιατί» [159], «Πεντάγραμμα» [160], «Στον παλιό δρόμο» [164], «Το πρωί και το βράδυ» [165], «Κρυμμένος» [170], «Κάτι επικίνδυνα κομμάτια» [171].

Τα στίγματα (1962) [A.173-204], (10/27=37,037%):

«Ο καθρέφτης» [178], «Αυτός» [181], «Στιγμές» [182-183], «Οι ποιμένες» [187], «Ο μαύρος άνθρωπος» [193], «Πορτραίτο» [194], «Απόσπασμα από το δικό μου χειμώνα» [198], «Τραγούδι» [199], «Ο ποιητής» [201], «Η κόλαση» [202].

Σφραγίδα ή Η όγδοη σελήνη (1964) [A.205-226], (12/20=60%):

«Ω σε ποια ανοιξη» [207], «Με κομισμένες πέτρες» [209], «Παραβολή» [210], «Ο προφήτης» [211], «Θρήνος» [212], «Ασβέστης» [213], «Η κλοπή του φαντάσματος» [214], «Χαρτιά» [215], «Που οδηγώντας» [216], «Σημάδια» [217], «Παιδί» [224], «Το καναρίνι» [226].

Το σκεύος (1971) [A.227-262], (19/31=61,29%):

«Το ποντίκι» [235], «Ο συλλέκτης» [236], «Ο άγιος» [238], «Τα λόγια» [239], «Στον Ντόλαν Τόμας» [240], «Έξι αιφνίδια ομότροπα σχήματα» [241-242], «Δεν είναι τύχη ότι ζω πιο πέρα» [243], «Σπουργίτια» [245], «Έζησα κοντά» [246], «Το κεφάλι του ποιητή» [247], «Φρέκεν Τζούλι» [248], «Ουράνια απάντηση» [250], «Τα αινίγματα» [251], «Ισαάκ Μπράιτον» [252], «Το καφενείο» [254], «Τα χελιδόνια μου» [256], «Το ανέβασμα» [258], «Ως το τέλος II» [260], «Ο Μότσαρτ» [261].

Χρωμοτραύματα (1980) [B.7-30], (9/17=52,941%):

«Τα γράμματα» [9], «Σαν πανηγύρι»²⁰ [10], «Ο Άγγλος ζωγράφος και ποιητής Dante Gabriel Rossetti γράφει με το χέρι μου ένα ποίημα» [16-17], «Από την παλιά ερώτηση» [18], «Κεφάλια» [19], «Οι απομεινάντες» [23], «Εκτοπλάσματα» [27], «Θα ερχόταν εποχή» [28], «Ο φίλος μου Γιώργος Μακρής» [29].

Εκτοπλάσματα (1986) [B.31-51], (8/17=47,059%):

«Η παρουσία» [36], «Οι γενναίοι» [37], «Ο Σκλάβος» [41], «Franz Kafka» [42], «Ο Kafka και τα ψάρια» [43], «Πόρος 1985» [46], «Ο Ανδρέας Εμπειρικός στον Πόρο» [47], «Ο νεκρός τις γιορτές» [49].

Καταβύθιση (1990) [B.53-72], (9/18=50%):

«Batir des chateux en Espagne» [55], «Ο μεγάλος καθρέφτης» [60], «Ακόμα για τον Κάφκα» [61], «Το τρανζίστορ» [63], «Αρθούρε, Ε Αρθούρε!» [64], «Lynne» [65], «Τα λυπημένα Χριστούγεννα των ποιητών» [67], «Άσπρα ωραία καράβια όπως μου άρεσαν πολύ» [68], «Στο βαπόρι» [69].

Έκτοτε (1996) [B.73-94], (6/20=30%):

«Ο Χέμινγκουεϊ» [81], «Στα νησιά» [82], «Για τον Νίκο Καρούζο» [83], «Ποίημα αφιερωμένο στον φίλο μου Θάνο Κωνσταντινίδη» [86], «Στο καφενείο με τις λίρες» [87], «Στο σπίτι του νεκρού ποιητή» [90].

Ανάποδα γυρίσαν τα ρολόγια (1998) [B.95-118], (6/18=33,33%):
«Η παλιά ιστορία» [104], «Ο τρελός άνεμος Αγίρ» [105], «Η αράχνη και ο Άγιος» [106], «Η κηλίδα» [108], «Ο μαύρος κόκορας» [109], «Το άσπρο περιστέρι» [115].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Π. Σαββίδης, «Ποιήματα ποιητικής του Καβάφη», *Μικρά καθαφικά*, Αθήνα, Ερμής, 1985, σ. 283. Βλ., επίσης, τις προτάσεις και παρατηρήσεις του Δ. Ν. Μαρωνίτη για την «εσωτερική ποιητική» ή «ενδοποιητική», όπως ονομάζει τα ποιήματα ποιητικής: «Ποίηση και ποιητική» και «Ποίηση και ποιητική (2)», *Το Βήμα της Κυριακής*, 5.10.2008 και 12.10.2008. Πλούσια ανθολόγηση ποιημάτων ποιητικής περιλαμβάνονται στον τόμο: *Ποίηση για την ποίηση*. Ανθολόγηση-πρόλογος Α. Φωστιέρης - Θ. Νιάρχος, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006.
2. Ο.π., σ. 281-311.
3. Δ. Ν. Μαρωνίτης, «Αντιχάρισμα [για την ποιητική συλλογή *Εκτοπλάσματα*]», εφ. *Το Βήμα*, 18.5.1986 = *Δώρα Μέντη (εισαγωγή, ανθολόγηση κειμένων)*, *Για τον Σαχτούρη*. Κριτικά κείμενα, Λευκωσία, Αιγαίον, 1998, σσ. 190-196, ιδ. σ. 195.
4. Βλ. Γ. Δάλλας, *Ο ποιητής Μίλτος Σαχτούρης*, Αθήνα, Κέδρος, 1997, σσ. 75-77, 98, 157-161· Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Μίλτος Σαχτούρης: Άνθρωποι - χρώματα - ζώα - μηχανές*, Αθήνα, Γνώση, 1980, σσ. 33-38, 39-44 και 50-56· Δ. Μέντη, *Ο προσωπικός μύθος. Ένα ερμηνευτικό κλειδί στην ποίηση του Σαχτούρη*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2004, σσ. 75-83· Μ. Γ. Μπακογιάννης, *Ανιχνεύσεις της ιστορικής διάστασης στα Ποιήματα (1945-1971) του Μίλτου Σαχτούρη*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 22, 37-38, 46-47, 50-51, 53-55, 63-65, 90, 94· Α. Παλούκας, «“Ο μηχανισμός του οράματος”». Με αφορμή τις σκοτεινές πεζογραφικές δοκιμές του Σαχτούρη μέσα από το πρώτο - άγνωστο - διήγημά του», *Εντευκτήριο* 84 (Ιαν.-Μάρτ. 2009) 35-41· Γ. Δ. Παπαντωνάκης, *Η μορφολογία της σαχτούρηκής μεταμόρφωσης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2000, σσ. 65-70 και 148-156· Β. Χατζήβασίλειου, *Μίλτος Σαχτούρης: Η παράκαμψη του υπερρεαλισμού*, Αθήνα, Εστία, 1992, σσ. 45, 61.
5. Α. Φραντζή, «Ο Μίλτος Σαχτούρης και η “δεξίωση” των ποιητών», *Εντευκτήριο* 25 (Χειμώνας 1993-1994) 8-14. = *Για τον Σαχτούρη*, ό.π. σημ. 3, σσ. 250-259.
6. Δάλλας, ό.π., σημ. 4, σσ. 141-142 και 155-161.
7. Τέτοια ποιήματα είναι τα «Βρέχει» («Βρέχει όπως και στο προηγούμενο ποίημα...»), «Lynne» («Θυμάστε τότε που έγραφα για τα δαμονισμένα / πορτοκάλια») και «Άσπρα ωραία καράβια όπως μου άρσαν πολύ» («σαν κι αυτό που μνημονεύω / στο τελευταίο ποίημά μου στα *Εκτοπλάσματα*»).
8. Επιπλέον, ο ποιητής απεικονίζεται πολλακώς εντός του ποιήματος, μεταμφιεσμένος ή μεταμορφωμένος ή έχοντας αναλάβει έναν αρχετυπικό ρόλο, όπως μέγας κηπουρός, προφήτης, άγιος, τρελός, νεκρός, βασιλιάς, ελεγκτής, συλλέκτης, πετεινός κλπ. (βλ. Παπαντωνάκης, ό.π., σημ. 4, σσ. 149-50 και σ. 441 (σημ. 4), καθώς και Δάλλας, ό.π., σσ. 100-101, 142, 151-162). Γενικότερα η σχέση του ποιητή με τα πτηνά στη σαχτούρηκή ποίηση είναι έντονη. Πουλί μπορεί να είναι το μεταμόρφωμα του ποιητή ή η αναπαράσταση του εσωτερικού του κόσμου. Ο ίδιος μπορεί να είναι «κληρονόμος πουλιών» ή τρόπον τινά προστάτης τους (π.χ. στο ποίημα «Το ταξίδι»). Σε κάθε περίπτωση, τα πουλιά έχουν να κάνουν κυρίως με τον γνωστό μετεωρισμό της ποίησης του Σαχτούρη (βλ. Παπαντωνάκης, ό.π., σσ. 138-139). Αυτή η αναβατική κίνηση σχετίζεται είτε με την προσπάθεια προσέγγισης του στοχευμένου ποιητικού χώρου, του Ουρανού, είτε με την ίδια την ποιητική έμπνευση. Χαρακτηριστικό είναι και το ποίημα «Χαρτιά», όπου, μάλιστα, η αναφορική και η ποιητική λειτουργία της γλώσσας συμπαρατίθενται, καθώς σχεδόν ταυτίζονται «χαρτιά» και «περιστέρια». Συγκεκριμένα ο πετεινός, πάντως, είναι αυτός που εγείρει τους ανθρώπους, και ως εκ τούτου στη μορφή του ενοφθαλμίζεται η πίστη του Σαχτούρη για τη δραστικότητα της ποίησης. Αυτή η πεποίθηση προβάλλεται και σε άλλα ποιήματα, όπως το «Σκέψεις»: «εκείνος» που «τριγύρισε τον άνεμο» και έκανε τη γη να γυρίσει ανάποδα «απ' τη μεριά που ανθίζανε τα πράγματα» δεν είναι άλλος από τον ποιητή.
9. Ο Σαχτούρης φαίνεται να έχει μια πιο διευρυμένη αντίληψη για την έννοια «ποιητής», που πλησιάζει την αρχαία σημασία λέξης, αυτήν του δημιουργού, και περιλαμβάνει και άλλους καλλιτέχνες πέραν των ποιητών. Βλ. π.χ. «Τα λυπημένα Χριστούγεννα των ποιητών».
10. Τα ποιήματα στα οποία η αφιέρωση σε ομότεχο τίθεται αντί τίτλου (π.χ. «Στον Ντόλαν Τόμας» ή «Για τον Νίκο Καρούζο») είναι όλα ποιήματα ποιητικής. Η Φραντζή, ό.π., πρώτη έθιξε το θέμα σε παραλληλία με τις αφιερώσεις. Με βάση την καταγραφή που κάνουν παρακάτω μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι και η πλειονότητα των ποιημάτων με αφιέρωση, και ειδικά όσα αφιερώνονται σε κάποιον καλλιτέχνη (π.χ. το «Απόσπασμα από τον δικό μου χειμώνα» που αφιερώνεται στον Ν. Γ. Πεντζίκη), είναι ποιήματα ποιητικής. Για μια ευρεία ανθολόγηση ελληνικών ποιημάτων προς ποιητές βλ. τον τόμο: Θ. Νιάρχος, *Ποιητές για ποιητές. Χειραφία πάνω από την άβυσσο*. Ανθολογία,

Αθήνα, Καστανιώτης, 2002.

11. Γ. Π. Σαββίδης, *ό.π.* σημ. 1, σ. 286.

12. Παπαντωνιάκης, *ό.π.* σημ. 4, σ. 65 και σ. 422 (σημ. 4).

13. Γ. Π. Σαββίδης, *ό.π.* σημ. 1, σ. 290.

14. Βλ. τους στίχους «*Εγώ ΤΗ βλέπω / με το μεγάλο μάτι μου / το πορφυρό*». Εκτός από τον τύπο του *roète voyant*, η σύγχυση που επικρατεί στο ποίημα, μολονότι διάφορη της συναισθησίας, ίσως υποβάλλει αυτό που θεωρούσε ο Rimbaud μέσο για να καταστεί ο ποιητής οραματιστής: «*Le dérèglement de tous les sens*». Πέραν τούτου, ο πρώτος εκ των παρατεθέντων στίχων θα μπορούσε να παραπέμπει επιπλέον στη γνωστή φράση του Rimbaud «*JE est un autre*», ειδικά αφ' ης στιγμής η σύγχυση των προσώπων καταλήγει σε μια ταύτιση όλων με το ποιητικό υποκείμενο. Το υποκείμενο θεάται ουσιαστικά τον εαυτό του εκ του μακρόθεν, είναι μια φωνή που έρχεται από μακριά, καθώς υποδεικνύει και ο τίτλος του ποιήματος. Πρβλ. «*Τα χελιδόνια μου*».

15. Δάλλας, *ό.π.*, σ. 127.

16. Τέτοιο ποίημα είναι επί παραδείγματι και το «*Θα φύγουμε*», που δημοσιεύθηκε το 2003, με το χαρακτηριστικό πρώτο δίστιχο: «*Μια μέρα θα φύγω κι εγώ / όπως έφυγε ο Ντύλαν Τόμας*» (Μίλτος Σαχτούρης, «*Θα φύγουμε*», *Διαβάζω* 436 (Ιαν. 2003) 94).

17. Τ. Σινόπουλος, «*Εξελίξεις και μεταμορφώσεις του υπερρεαλισμού. Μίλτου Σαχτούρη: “Σφραγίδα ή η όγδοη σελήνη”*», *Εποχές* 24 (Απρ. 1965) 68-70. = *Για τον Σαχτούρη*, *ό.π.* σημ. 3, σσ. 86-95. Δεν είναι, νομίζω, τυχαίο ότι τα δύο ποιήματα που έχουν στον τίτλο τους τη λέξη αυτή, δηλ. «*Ο καθρέφτης*» και «*Ο μεγάλος καθρέφτης*», είναι ποιήματα για την ποίηση.

18. Σ. Ροζάνης, «*Π. Μια ποίηση ποίησης*», στο *Για τον Σαχτούρη*, *ό.π.*, σημ. 3, σ. 100. Πρώτη δημοσίευση στις *Μαρτυρίες* [«*Τρεις απόψεις για το Μίλτο Σαχτούρη*»], 2/3 (Απρίλιος 1966) 53-60.

19. Καταγράφεται το σύνολο της αναγνωρισμένης ποιητικής παραγωγής του Σαχτούρη ανά συλλογή· δεν συμπεριλαμβάνεται, δηλαδή, η πρώτη, ψευδώνυμη και αποκηρυγμένη συλλογή (Μίλτος Χρυσάνθης, *Η μουσική των νησιών μου*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1941) ούτε ποιήματα που δημοσιεύθηκαν σε περιοδικά, αλλά δεν περιλήφθηκαν σε κάποια συλλογή. Παρατίθεται κάθε φορά ο τίτλος της συλλογής, το έτος έκδοσης, οι σελίδες που αυτή καταλαμβάνει στη συγκεντρωτική έκδοση του σαχτουρικού έργου και το ποσοστό των ποιημάτων ποιητικής για κάθε συλλογή. Όλες οι παραπομπές σε ποιήματα και συλλογές γίνονται στις δύο συγκεντρωτικές εκδόσεις του Μίλτου Σαχτούρη, *Ποιήματα (1945-1971)*, Αθήνα, Κέδρος, ¹³2007 (¹1977) και *Ποιήματα (1980-1998)*, Αθήνα, Κέδρος, ³2008 (¹2001). Οι παραπομπές γίνονται εντός αγκυλών. Ως Α δηλώνεται ο τόμος *Ποιήματα (1945-1971)* και ως Β ο τόμος *Ποιήματα (1980-1998)*, ενώ μετά την τελεία σημειώνεται ο αριθμός της σελίδας.

20. Μόνο το πρώτο μέρος του ποιήματος: «*Η Κυρα-Λένη όλη μέρα τραγουδάει / δεν το καταλαβαίνει ό τι κλαίει*».

Γιάννης Στάμος

Ο όρος «ποιητάρης» κατά τον λαϊκό ποιητή Ηλία Γεωργίου

Με τον Ηλία Γεωργίου (1916-2000) από την Αλάμπρα (κοινότητα της επαρχίας Λευκωσίας) αλληλογραφούσα καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής μου στη Θεσσαλονίκη (1974-1977), όπου εκπονούσα τη διδακτορική μου διατριβή για τους ποιητάρηδες της Κύπρου. Η παρακάτω επιστολή του Γεωργίου γράφτηκε ως αντίδραση στην κριτική που έκανα των δυο πρώτων ποιητικών συλλογών του,¹ όπου έγραψα ότι στο δρόμο της ποίησης μπήκε ως ποιητάρης και ότι σιγά σιγά διαφοροποιήθηκε σε λαϊκό ποιητή, αφού η ποίησή του ξέφυγε από την ομαδική τεχνοτροπία των ποιητάρηδων και εξελίχτηκε σε ατομική, όπως αυτή των Δ. Λιπέρτη, Β. Μιχαηλίδη, Π. Λιασίδη, Κ. Καρνέρα, Δ. Ττάκκα κ.ά. Τόνιζα, ωστόσο, ότι οι ρίζες της ποίησής του βρίσκονται στους ποιητάρηδες και ότι η διαλεκτική ποίησή του (= αυτή που είναι γραμμένη στην κυπριακή διάλεκτο) πρέπει να διαβαστεί και ν' ακουστεί. Λαμβάνοντας υπόψη ότι και σή-

μερα ακόμα πολύς λόγος γίνεται για τους όρους ποιητάρης, λαϊκός και διαλεκτικός ποιητής,² κρίνω σκόπιμο να δώσω στη δημοσιότητα την παρακάτω επιστολή του Γεωργίου, η οποία μιλά από μόνη της:

Αλάμπρα, 22.4.1975

Αγαπητέ μου κ. Γιαγκουλλή,

Ειλικρινώς με μπερδεύετε, κ. Γιαγκουλλή, ονομάζοντάς με την μια φορά «καλό διαλεκτικό ποιητή» και την άλλη «αξιόλογο ποιητάρη», διότι δεν γίνεται να είσαι καλός «ποιητάρης» και συνάμα «καλός ποιητής».³ Ή μάρτυς θα είσαι ή μεγαλομάρτυς. Ή ακόμα δεν αποφασίσετε σε ποιαν «χορείαν» θα με κατατάξετε. Διότι είναι χιλιοειπωμένο. Άλλο το ένα, άλλο το άλλο. Ο ποιητάρης είναι αυτός που παίρνει ένα γεγονός, π.χ. ένα φόνο, μιαν ερωτική περιπέτεια, ένα θαύμα ενός αγίου και την συνθέτει σε στίχους κυνηγώντας μόνο την ομοιοκαταληξία. Χρησιμοποιεί δε προς τούτο λέξεις της δημοτικής, και της καθαρευούσης ενίοτε, Κυπριακής, ένα κράμα λέξεων, μόνο για να πετύχει την ρίμα. Και τα χλιαρά αυτά κατασκευάσματά του τα τραγουδά ο ίδιος εις τα πανηγύρια, συναθροίσεις, χορούς, τα πουλεί διά να εξασφαλίση τον επιούσιον. Έχω μπροστά μου ένα αντίτυπον κάποιου Πέτρου Βαρνάβα εκ Μηλιάς Αμμοχώστου και εξιστορεί τα πρόσφατα γεγονότα στην Κύπρο. Σταχυολογώ τον εξής στίχο:

*Τα ενθυμούμαι, λέγει μου, σαν όνειρο και μύθο
και σαν πετάμενον πουλλίν πήδησα έναν τοίχο.*⁴

Αυτοί είναι οι ποιητάρηδες. Άνευ φαντασίας. Απλοί στιχοπλόκοι, αφηγηταί γεγονότων.

Στέγω μπροστά σου, κ. Γιαγκουλλή, υπό τύπον εξομολογουμένου και σου εκμυστηρεύομαι ότι τους τύπους αυτούς τους μισώ αφ' ενός και αφ' ετέρου τους λυπούμαι. Διότι άνθρωποι αγράμματοι δεν το αντιλαμβάνονται ότι ζημιώνουν την Κυπριακή μας ποίησιν, όταν αναμιγνύουν όλες τας διαλέκτους και τυπώνουν τα ξεράσματα, κρατούν τα τζαι γυρίζουν και αφ' ετέρου γυρίζουν όπως τους διακονίτες από πόρταν σε πόρταν, ξερολαρυγίζονται τραγουδώντας, για να τους δώσουν μερικά γρόσια. Άνθρωποι αρτιμελείς, ρακένδυτοι, βρομιάρηδες, να γυρίζουν από χωριό σε χωριό και πλαγιάζουν τότε στα καφενεία, πότε στα «σιερωνάρκα» του ενός και του άλλου χωριού, ξένοι στο τραπέζι του ενός και του άλλου για ένα κομμάτι ψωμί. Ο πολιτισμός που δεν αφήκε επάγγελμα απείρακτον μπήκε και στους ποιητάρηδες. Ποιος ή ποια πλέον να καταδεχτή να διαβάση τον ποιητάρη; Ποιος να διαβάση τα δίστιχα τα ερωτικά; πού να τα χρησιμοποιήση; Τώρα δεν τραγουδούνται αυτά. Θα τραγουδήσουν «Θα πάω στην Ζούγλα με τον Ταρζάν», «Καστανόχωμα για τα λουλούδια», «Αχ! Πάπα», για να φαίνονται μοντέρνοι... Αυτά τα ξέρω εκ προσωπικής μου πείρας, διότι παιδί εγώ των 16-18 χρόνων, όταν ετύπωσα τα πρώτα μου ποιητάρικα τραγούδια⁵ και επήγαινα σε γειτονικά χωριά για πούλησιν, «αντρέπουμεν, σαν να 'ριβκα μπαστάρτον», κρατώντας την παλάσκα και παρακαλώντας τον Α και τον Β για 2 γρόσια. Και τα παράτησα για πάντα. Άκουα με τα ίδια μου τα φκια ανθρώπους φίλους και συγγενείς να με κατηγορούν ότι έπιασα το διακονιόν, ότι βαρκούμαι να δουλέψω, και όταν ζήτησα γυναίκα, μου την αρνήθηκαν, λέγοντες «είντα ενά την ι-ζήση με να πουλή τραούδικα;» Γι' αυτό έκαφα την παλάσκα και παραίτησα για πάντα... Απεφάσισα να γίνω διαλεκτικός ποιητής και μια και η δουλειά μου μου το επέτρεπε (βοσκός μέσα στα βουνά). Εκυνήγησα τον ολοκληρωμένο στίχο. Το 1935 δημοσίευσε η «Ελευθερία» το παρθενικό μου ποίημα. Ήταν μια αυτοπροσωπογραφία.⁶ Την παραθέτω στο άλλο μέρος της σελίδας αυτής. Έκτοτε έχω γράψει χιλιάδες ποιήματα, τα οποία έχω εμπροστά μου στο τραπέζι μου, περιμένοντας σειρά

(θα αξιωθούν άραγε να δουν το φως της δημοσιότητας;) Μ' ερωτάς ποιον ποιητάρην εμελέτησα, ποιος δηλαδή επέδρασε εις την ζωήν μου. Αν και δεν πιστεύω ότι υπάρχει ανεξάρτητος πνευματική ζωή, νομίζω ο Λεωνίδας Καραφωτιάς και ο Ιωάννης Δ. Κυριακόπουλλος που εδιάβαζα ότι ήσαν λύχνοι που δεν ημπορούσαν να δώσουν σε άλλον φως. Γιατί πίστεψέ με ότι έγινα 20 χρονών και δεν εδιάβασα Κυπρίου ποιητές. Πού να τους βρω; Βιβλία ήσαν σπάνια, βιβλιοθήκες το χωριόν μου δεν είχε, στην πόλιν δεν επηγαίναμε. Μερικούς από τους Κυπρίους ποιητές εμελέτησα τώρα που οι περιοδεύουσες κοινοτικές βιβλιοθήκες γυρίζουν την Κύπρο. Τα βιβλία μου που διάβαζα ήσαν σχολικά, εκκλησιαστικά. Αρκετά σας έγραφα. Κατάλαβες το πνεύμα μου. Εάν είναι να με παρουσιάσης για ποιητάρην, μη το κάμης, γιατί δεν θα με ευχαριστήσης, μάλλον θα με δυσαρεστήσης. Μην αναφέρετε το όνομά μου μεταξύ των ποιητάρηδων και εάν πρόκειται να με ονομάσης «βασιλέαν των ποιητάρηδων». Ποιητή νομίζω με έκαμεν η κοινωνία και όχι τα βιβλία, διότι τα ποιήματα είναι εκχειλισματα αδικημένης ψυχής, είναι μια εξομολόγησις, μια πικρία για κάτι το άδικο. Και από αυτά, δόξα σοι ο Θεός, η ζωή είναι γεμάτη. Τα συνήνητσα και τα συναντώ καθημερινώς.

«Καλήώρα του στον κόσμον που γεννήτην παλαβός». Στο ΡΙΚ έστειλα μερικά σκετς εις στίχους (μου μετέδωσαν ένα) και για τα άλλα στερεότυπα μου απαντούν «γράψε μας κάτι το καλύτερον». Και ακούω μερικά του Α και του Β, που όχι μόνο χωλαίνουν εις τον στίχον, αλλά ούτε σε αναπηρικό αμαξάκι δεν θα μπορήσουν να κυκλοφορήσουν, να βραβεύονται. Όλες αυτές οι αδικίες καζανιάζονται στο μεγάλο καζάνι της ψυχής και βγαίνουν οι στίχοι. Για να προσεχθής, να διαβαστής, να γίνης μεγάλος και πολλός, πρέπει να έχης να σε βοηθήσουν, ειδ' άλλως θα φωνάζης πάντοτε το του παραλυτικού «Κύριε, άνθρωπον ουκ έχω...»

Χαιρετισμούς,
Ηλία Γεωργίου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. *Κυπριακός λόγος*, έτος 7ο, Μάιος - Ιούνιος 1975, αρ. 39, σσ. 244-245.
2. Βλ. Κ. Γιαγκουλλή, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου*, Λευκωσία 2005, σσ. 42-43.
3. Σε κανένα σημείο της κριτικής μου δεν τον αποκάλεσα «καλό διαλεκτικό ποιητή», «αξιόλογο ποιητάρη» ή «καλό ποιητή».
4. Το δίστιχο προέρχεται από τη φυλλάδα του Πέτρου Βαρνάβα (1912-1995) «*Ποίημα ανηθίκων και της χαμένης ζωής της μαρτυρικής Κύπρου*», στ. 157-158 και έχει ακριβώς ως εξής: «*Τα ενθυμούμαι, λέγει μου, σαν όνειρον και μύθον, / που σαν πετάμενον πουλλίν πήδησα έναν τοίχον*».
5. Οι φυλλάδες του Ηλία Γεωργίου, τις οποίες εξέδωκε σε ηλικία 20-21 ετών, περιέχουν μόνο ερωτικά δίστιχα (μερικά από τα οποία απαντώνται και στους ποιητάρηδες Χρ. Θ. Παλαίση, Παρασκευά Λευτ. Ζαχαρούλλα, Παντελή Χατζηχαλαράμους κ.ά.) και έχουν τους εξής τίτλους:
 - α) ΗΛΙΑΣ ΓΕΩΛΓΙΟΥ (sic) / Εκ Αλάμπρας / ΝΕΩΤΕΡΑ / ΕΡΩΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ / ΔΙΣΤΟΙΧΑ / ΚΑΙ / ΤΕΤΡΑΣΤΟΙΧΑ / 1936 / Τύποις: Χρ. Γ. Σταυρινίδου - Λευκωσία.
 - β) ΗΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / Εκ Αλάμπρας / ΝΕΩΤΕΡΑ / ΕΡΩΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ / ΔΙΣΤΟΙΧΑ / ΚΑΙ / ΤΕΤΡΑΣΤΟΙΧΑ / 1936 / Τύποις: Χρ. Γ. Σταυρινίδου - Λευκωσία.
 - γ) [ΗΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / Εκ Αλάμπρας] / ΝΕΩΤΕΡΑ / ΕΡΩΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ / ΔΙΣΤΟΙΧΑ / ΚΑΙ / ΤΕΤΡΑΣΤΟΙΧΑ / 1937 / Τύποις: Χρ. Γ. Σταυρινίδου - Λευκωσία.
 - δ) ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΔΙΣΤΙΧΑ / ΓΙΑ ΤΕΣ ΕΡΩΤΕΜΜΕΝΕΣ ΚΑΡΔΙΕΣ / ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΑ / ΥΠΟ ΤΟΥ ΕΞ ΑΛΑΜΠΡΑΣ / ΗΛΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / (ΠΟΙΗΤΟΥ) / 1937 / Τύποις: Χρ. Γ. Σταυρινίδου - Λευκωσία.
6. Το ποίημα αυτό γράφτηκε το 1935, δηλ. ένα χρόνο πριν αποφασίσει, κατά τα λεγόμενά του, να γίνει «διαλεκτικός ποιητής», και είναι το εξής:

ΑΥΤΟΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ

Έχω μέτριον το σώμα, πέντε πόδια, ίντζες τρεις,
τζί εμί' αμούστακος ακόμα, μέ κοντός, μήτε μακρύς.
Έχω όμορφον το δειν μου τζάι καλόν καμαροβρού,

όσσην για την προκοπήν μου, ίσθα πράματα, έν' λλίη.
Έντιξε σκότωσα κανένα, ούτε τζι έχω έτσι σκέψη,
έτο σφάλμαν μου τζι εμένα πως εφίλησα πεντέξι.
Είμ' αγάρτωτος, το κάγρι, πως οι Σήκωσες επήαν
τζι ήρτεν η Λαμπρή τζι εννά βρη έτσι τον μαυρο-Ηλίαν.

Απρίλλιος 1935

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Συμπληρωματική Βιβλιογραφία Κυπρίων ποιητάρηδων

Στην υπάρχουσα και γνωστή μας Βιβλιογραφία Κυπρίων ποιητάρηδων¹ θα πρέπει να προστεθούν τώρα και οι εξής δεκαεννέα (19) τίτλοι φυλλάδων, που παραμένουν αθησαύριστες. Δεκατρείς (13) από τις φυλλάδες αυτές απόκεινται στη Βρετανική βιβλιοθήκη (πρβ. αρ. 1, 3, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17 και 19), ενώ επτά (7) από τους δεκατέσσερις (14) ποιητάρηδες μάς είναι εντελώς άγνωστοι (πρβ. αρ. III, VI, VII, IX, XI, XII και XIV). Εξ αυτοψίας περιγράφονται επτά (7) συνολικά φυλλάδες (πρβ. αρ. 2, 4, 7, 8, 9, 13 και 18).

I. Γιαλουσίτης, Λοΐζος Μιχαήλ (= Μιχαήλ, Λοΐζος) (Γιαλούσα) (1900-1981)

1. Πόνου φωνή διά τα δίκαια των απεργών μεταλλωρύχων. Ποίημα, Λευκωσία 1948, σσ. 4. (Shelfmark 11410.b.68).

II. Γρίβας, Ανάστασης I. (Επισκοπή Πάφου) (1889-1961)

2. Α. I. ΓΡΙΒΑ / ΤΑ ΚΑΚΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ / ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗΝ / ΛΕΥΚΩΣΙΑ - ΚΥΠΡΟΥ / 1944 / Τύποις: «Νέος Κόσμος» Θωμά Γ. Κυριακίδη - Λευκωσία.

III. Ευθυβούλου, Νίκος (Πάφος) (1919-2004)

3. Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος και η ήττα του Μουσολίνι. Ποίημα, Πάφος 1940, σσ. 4. (Shelfmark 11409.1.29).

IV. Τζάνες (Διαμαντής), Διονύσιος I. (Καλάμες)

4. ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ / ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ I. ΤΖΑΝΕ (ΔΙΑΜΑΝΤΗ) / ΕΚ ΚΑΛΑΜΩΝ / ΕΝ ΛΕΥΚΩΣΙΑ / 1912 / ΤΥΠΟΙΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ» Κ. Χ. ΗΣΥΧΟΥ.

V. Θωμάς, Ανδρέας (= Ζυμπρής, Ανδρέας Θ.) (Παλιομέτοχο) (γ. 1923)

5. Το τραγικόν θαλάσσιον δράμα σημειωθέν παρά τας τουρδικάς ακτάς με θύματα 261 Έλληνας πρόσφυγας ερχόμενοι εκ των ελληνικών νήσων εις Κύπρον τον Αύγουστον 1942. Ποίημα, Λευκωσία 1942, σσ. 7. (Shelfmark 11409.1.15).

VI. Κωνναρής, Χαρίδημος Θ.

6. Ποίημα για τον θάνατο του Ιωάννη Μεταξά, Πάφος 1942. (Shelfmark 11409.m.15).

VII. Κωνσταντίνου, Βασίλης (Γαϊδουράς) (γ. 1932)

7. ΒΑΣΙΑΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ / ΗΡΩΩΝ / ΤΖΙΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΓΗ / 2004, σσ. 16.

VIII. Μαππούρας, Ανδρέας Π. (Αραδίπτου) (1918-1997)

8. Το θαύμα / του ΑΓΙΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ / και / του ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΟΥ ΛΟΥΚΑ / Η θεραπεία / της / Μοναχής ΧΡΙΣΤΟΝΥΜΦΗΣ² / Και η ανέγερση Εκκλησίας / στη Μνήμη τους / Παρά την Ιερά Μονή του / Αγίου Γεωργίου Αλαμανού / Συντάκτης: / Ο εξ Αραδίπτου Ποιητής / Ανδρέας Μαππούρας / ΛΕΜΕΣΟΣ 1982.

ΙΧ. Μουστάκας, Ανδρέας Χρ. (Κ. Πλάτρες) (γ. 20.10.1929)³

9. ΤΡΑΓΟΥΔΙ / ΤΩΝ ΣΥΜΜΑΧΩΝ / ΑΓΓΛΙΑΣ / ΚΑΙ / ΕΛΛΑΔΟΣ / Έκδοσις Δευτέρα. / ΠΟΙΗΜΑ / Υπό ΑΝΔΡΕΑ ΧΡ. ΜΟΥΣΤΑΚΑ / Εκ Κάτω - Πλατρών. / Νοέμβριος 1940. Τυπ. Ελ. Π. Αραδιπώτη, Λεμεσός. (Shelfmark 11410.a.62)

Χ. Μηλιώτης, Νίκος Κ. (Μηλιά) (1920-2002)

10. Σημερινός πόλεμος και η αδιάσπαστος ελληνο-τουρκική φιλία. Ποίημα, κτλ. Λευκωσία 1940, σσ. 8. (Shelfmark 11409.1.17).

11. Παρασκήνια της ζωής. (Κυπριακή ποίηση). Λευκωσία 1940, σσ. 8. (Shelfmark 11410.a.60).

12. Το ξέσπασμα της λαϊκής οργής. Ποιήματα. Λευκωσία 1942, σσ. 16. (Shelfmark 11409.1.16).

ΧΙ. Νικολάου, Λεωνίδα

13. ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΤΗΣ / ΥΠΕΡ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ / ΠΟΥ ΕΓΙΝΕ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΑΛΑΜΙΟΥΝ / ΠΟΙΗΜΑ ΥΠΟ ΤΟΥ ΘΕΡΑΠΕΥΘΕΝΤΟΣ / ΛΕΩΝΙΔΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / Τύποις «ΠΡΟΟΔΟΣ» Βαρνάβα Νικολαΐδη Πάφος.

ΧΙΙ. Οικονομίδης, Παναγιώτης Χρ.⁴

14. Εθνικόν ποίημα της μητρός ημών Ελλάδος, Πάφος 1940. (Shelfmark 11409.m.8).

15. Ο θάνατος του εθνικού μας κυβερνήτη Ιωάννη Μεταξά. Ποίημα, Πάφος 1941, σσ. 7. (Shelfmark 11588.a.38).

16. Εθνικόν ποίημα της μητρός ημών Ελλάδος, Έκδοσις Δευτέρα, Πάφος 1941, σσ. 8. (Shelfmark 11589.a.39).

ΧΙΙΙ. Παναγιωτίδης, Γαβριήλ Σ. (Κίτι /Κοντεμένος) (γ. 1917)

17. Η αυτοκτονία δυο εραστών Κώστα και Χρυστάλλας εις Αθήναις. Ποίημα, Πάφος 1939, σσ. 8. (Shelfmark 11410.b.42).

18. ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΤΟΥ / ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΕΑ / ΠΟΙΗΜΑ ΣΥΝΤΑΝΤΑΧΘΕΝ (sic) ΥΠΟ / ΓΑΒΡΗΛΑ Σ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ / Εκ ΚΟΝΤΕΜΕΝΟΥ - Επαρχίας Κυρήνειας.⁵

ΧΙΥ. Παρλάν, Δημ. Π. (Λευκωσία) (γ. 1910)⁶

19. Νεώτερα πολεμικά τραγούδια, Πάφος 1941. (Shelfmark 11409.1.30.)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η πιο πρόσφατη και έγκυρη βιβλιογραφία για το θέμα αυτό ανήκει στους Φ. Σταυρίδη, *Βιβλιογραφία Κυπριακής λαϊκής ποίησης. Φυλλάδες και αυτοτελείς εκδόσεις (1884-1960)* [Δημοσιεύματα του Κ.Ε.Ε., ΧΛ], Λευκωσία 2002· του ίδιου, «Βιβλιογραφικά προσθετά», *Μικροφιλολογικά* 30 (2011) 61-64· Κ. Γ. Γιαγκουλλή, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου, Προλεγόμενα -Βιο-βιβλιογραφία (1878-σήμερα)*, Λευκωσία 2005, σσ. 213-470· του ίδιου, *Ανθολογία Κυπρίων ποιητάρηδων και λαϊκών ποιητών*, Λευκωσία 2011, σσ. 523-532 (= βιβλιογραφία ποιητάρικων ποιητικών συλλογών).

2. *Μοναχή Χριστονύμφη* (γ. 1920) από Αραδίππου.

3. Ο ποιητάρης έγραψε το τραγούδι αυτό σε ηλικία 11 ετών.

4. Θα πρέπει να διερευνηθεί η συγγένεια του ποιητάρη αυτού με τον Γιάννη Π. Οικονομίδα (γ. 1943), από τα Κελοκέδαρα, που εξέδωσε την ποιητική συλλογή *Της βρούσης μου το μούρμουρον*, [ΡΙΚ], Λευκωσία 1997.

5. Στη φυλλάδα του αυτή ο Γαβριήλ αναφέρει ότι τυφλώθηκε, όταν ήταν 23 ετών.

6. Βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλή, *Ποιητάρικα Α'* [Βιβλιοθήκη Κυπρίων Λαϊκών Ποιητών, αρ. 47], Λευκωσία 1988, σσ. 60-61.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Saint Lazarus of the Four Days. Μια μεταφραστική παρατήρηση για τον Οδυσσέα του Τζόυς

Στο 6^ο κεφάλαιο από τον Οδυσσέα του Τζόυς, κεφάλαιο που οι σχολιαστές του έργου το επιγράφουν «Άδης», υπάρχει το ακόλουθο απόσπασμα:

Your heart perhaps but what price the fellow in the six feet by two with his toes to the daisies? No touching that. Seat of the affections. Broken heart. A pump after all, pumping thousands of gallons of blood every day. One fine day it gets bunged up and there you are. Lots of them lying around here: lungs, hearts, livers. Old rusty pumps: damn the thing else. The resurrection and the life. Once you are dead you are dead. That last day idea. Knocking them all up out of their graves. Come forth, Lazarus! And he came fifth and lost the job. Get up! Last day! Then every fellow mousing around for his liver and his lights and the rest of his traps. Find damn all of himself that morning. Pennyweight of powder in a skull. Twelve grammes one pennyweight. Troy measure.

Ο Σωκράτης Καψάσκης το μεταφράζει ως ακολούθως:

Αγγίζει την καρδιά σου ίσως, αλλά τι αξία έχει για το φιλαράκο που βρίσκεται σε δύο μέτρα βάθος και με τα δάχτυλα των ποδιών να δείχνουν κατά τις μαργαρίτες. Άσ' το, αυτό δεν μπορεί να το αγγίξει. Η έδρα των αισθημάτων. Ραγισμένη καρδιά. Στο κάτω-κάτω της γραφής πρόκειται απλώς για μια αντλία που τρομπάρει χιλιάδες γαλλόνια αίματος κάθε μέρα. Μια ωραία πρωία μπουκώνει και τρέχα γύρευε. Τόσα και τόσα βρίσκονται εδώ: πνεύμονες, καρδιές, συκώτια. Παλιές σκουριασμένες αντλίες· μην το συζητάμε. Η ανάσταση και η ζωή. Έτσι και πέθανες, πάει, πέθανες. Αυτή η εφεύρεση της Δευτέρας Παρουσίας. Η έγερση των νεκρών από τους τάφους τους. Λάζαρε, δούρο έξω! Και κατέφθασε καθυστερημένος και έχασε τη δουλειά. Σήκω! Τελευταία μέρα σήμερα! Και τότε κάθε φιλαράκος να τρέχει να βρει το συκώτι του, το τσερβέλο του και τα υπόλοιπα από τα υπάρχοντά του. Τρομερά δύσκολο να τα βρει όλα, μέσα σ' ένα πρωινό. Δώδεκα γραμμάρια σκόνης μέσα στο κρανίο του. Δώδεκα γραμμάρια και κάτι κόκκοι. Σταθμά της Τροίας.

Αναφερόμενος στις δυσκολίες της μετάφρασης του έργου ο Σωκράτης Καψάσκης έγραψε, ανάμεσα σε άλλα, και τα ακόλουθα, που σχετίζονται με το απόσπασμα αυτό και μας ενδιαφέρουν:

Στο επεισόδιο του “Άδη” υπάρχει η ακόλουθη φράση: “Come forth, Lazarus. And he came fifth and lost the job”. Η φράση έχει αποδοθεί ως εξής: “Λάζαρε, δούρο έξω, κι αυτός καθυστέρησε κι έχασε τη δουλειά”. Η δυσκολία βρίσκεται στη φωνητική ομοιότητα των αγγλικών λέξεων forth και fourth που σημαίνουν “έξω ή εμπρός” η πρώτη και “τέταρτος” η δεύτερη. Έτσι το πρώτο μισό της φράσης μπορεί να διαβαστεί διπλά, α) “Λάζαρε, δούρο έξω”, αλλά και β) “Λάζαρε, έλα τέταρτος”. Οπότε το δεύτερο μισό, που περιέχει τη λέξη fifth, “πέμπτος”, διαβάζεται οπωσδήποτε ως “και ήρθε πέμπτος κι έχασε τη δουλειά”. Άλλη μια φορά το παιγνίδι με τις λέξεις έχει χαθεί. Αυτό που απομένει είναι η λογική εξήγηση.¹

Πιστεύω ότι η επιλογή του Σ. Καψάσκη αποδυνάμωσε τα σημανόμενα του Τζόυς και τις επάλληλες επιστρωματώσεις που έχει ο λόγος του Οδυσσέα με τις πολλές έμμεσες και άμεσες αναφορές, τα καταδηλούμενα και συμπαραδηλούμενα του κειμένου του, τις συσχετίσεις με πληθώρα άλλων κειμένων.² Στην περίπτωση αυτή με την εκκλησιαστική γραμματεία που αναφέρεται στο Λά-

ζαρο και την έγερσή του και τη σημασία του αριθμού τέσσερα στο θέμα αυτό. Στη Γραμματεία αυτή ο Λάζαρος αναφέρεται συνεχώς ως «Τετραήμερος» και «Τεταρταίος» λόγω τις τετραήμερης παραμονής του στον κόσμο των νεκρών. Στα άλλα θαύματα του Χριστού [ανάσταση του υιού της χήρας στη Ναϊν (κατά Λουκάν ζ11-17) και ανάσταση της θυγατέρας του Ιαείρου (κατά Λουκάν η41-56)] η έγερση των νεκρών έγινε λίγο μετά τον θάνατό τους και πριν μπου σε τάφο. Στην περίπτωση του Λαζάρου είχε τοποθετηθεί σε τάφο και είχαν περάσει τέσσερις μέρες από τον θάνατό του. Στο Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο (ια 39) όταν ο Ιησούς ζητεί να πορευτεί στον τάφο του Λαζάρου η Μάρθα, αδελφή του τεθνηκότος, τονίζει: « Κύριε, ήδη όζει, τεταρταίος γαρ εστί».

Οι χαρακτηρισμοί τεταρταίος, τετραήμερος για τον Λάζαρο [στα αγγλικά Lazarus of the fourth days και the fourth day Saint Lazarus] αποκτούν τεράστια συμβολιστική συμπύκνωση, αφού η έγερση του Λαζάρου ύστερα από τετραήμερη παραμονή στον χώρο των νεκρών αποτελεί τη σημαντικότερη παρέμβαση του θείου στη θνητή διάσταση του ανθρώπου. Για τη χριστιανική εκκλησία η ανάσταση του Λαζάρου αναγγέλλει την ανάσταση των νεκρών η οποία έρχεται ως συνέπεια της Αναστάσεως του Κυρίου: «Λάζαρον τεθνεώτα τετραήμερον ανέστησας εξ Άδου, Χριστέ, προ του σου θανάτου διασείσας του θανάτου το κράτος και δι' ενός προσφιλούς την πάντων ανθρώπων προμηνύων εκ φθοράς ελευθερίαν».

Στην εκκλησιαστική γραμματεία, στη λόγια και στη δημοτική παράδοση,³ αυτοί οι όροι επανέρχονται συνέχεια σε κάθε αναφορά στον Λάζαρο. Χαρακτηριστικά: Στον τάφο του Λαζάρου, στο Κίτιο της Κύπρου όπου εγκαταστάθηκε μετά την έγερσή του, η αρχαία παράδοση αναφέρει ότι οι Χριστιανοί ανέγραψαν: «Λάζαρος ο τετραήμερος και φίλος του Χριστού».

Παραθέτω ακόμη από το «Μεγαλυνάριον» του Αγίου Λαζάρου:

Ηγειρας Σωτήρ μου εκ τών νεκρών, Λάζαρον σον φίλον, τετραήμερον ως Θεός· όθεν Ιουδαίων, εξέστησαν οι δήμοι, της δόξης σου Σωτήρ μου, το μεγαλούργημα.

Ακόμη, από τον Κανόνα του Αγίου Λαζάρου, οι χαρακτηρισμοί αυτοί (τετραήμερος και τεταρταίος) επανέρχονται συνεχώς:

Νεκρόν τετραήμερον εξανέστησας, Σωτήρ μου τον Λάζαρον, της φθοράς απήλλαξας, βραχίονι υψηλώ, και έδειξας ως δυνατός, την εξουσίαν σου.

Μάρθα, και Μαρία Κύριε, οδυρμοίς εβόνων, Ίδε όν επιφεις, τεταρταίος όζει, ει ής ώδε τότε, ουκ έθνησκε Λάζαρος, Αλλ' ως χωρίστος παντί, τούτον ευθύς φωνήσας ήγειρας.

Του Πάθους τα σύμβολα, και του Σταυρού σου, Άδου την γνωρίσαι βουληθείς Αγαθέ, του άπληστον, γαστέρα ρήξας, ανέστησας ως Θεός, τον τετραήμερον.

Τίς οίδε, τίς ήκουσεν, ότι ανέστη, άνθρωπος νεκρός οδωδώς; Ηλίαις μεν ήγειρε, και Ελισσαίος, αλλ' ουκ εκ μνήματος, αλλ' ουδέ τεταρταίον.⁴

Το παιγνίδι των σημαινομένων στον Οδυσσέα με τη φωνητική ομοιότητα των λέξεων forth [έξω] και fourth [τέταρτος] θα μπορούσε να δοθεί περιφραστικά = Λάζαρε, δεύρο έξω τεταρταίος. Έτσι θα ακολουθήσει ομαλά το: Και κατέφθασε πέμπτος και έχασε τη δουλειά. Πέμπτος, δηλαδή καθυστερημένος, αφού υπερέβη κατά μία ημέρα τα χρονικά όρια των τεσσάρων ημερών του θαύματος. Έτσι η φράση αυτή, ανάμεσα στα συμφραζόμενά της, αναδεικνύει και τη γενι-

κότερη στάση του Τζόυς που υπονομεύει την πίστη στη νίκη επί του κράτους του θανάτου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σ. Καψάσκης, Αντί προλόγου, Τζαίμς Τζόυς, Οδυσσέας, Αθήνα, Κέδρος, 1990, σ. 13.
2. Το κείμενο [Οδυσσέας του Τζόυς] περιέχει πλήθος αναφορές στον Σαίξπηρ, αλλά και σε όλη την ιστορία της αγγλικής και γενικότερα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας· δοκιμάζει βασικές ιδέες της ανατολικής φιλοσοφίας, του δυτικού μυστικισμού και της θεοσοφίας· ανατρέπει διαρκώς στην παράδοση του καθολικισμού, της ορθοδοξίας και του ιουδαϊσμού· αφομοιώνει τις απόψεις του Νίτσε για τη γλώσσα και του Jung για τις αρχετυπικές μορφές· ενσωματώνει πληροφορίες που αφορούν το πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον της Ιρλανδίας των αρχών του αιώνα· αντλεί από την ιστορία και τους μύθους της μεσαιωνικής Ιρλανδίας· τέλος, επεξεργάζεται ένα πλήθος από αναφορές (συμβολικές κυρίως) στην ομηρική Οδύσσεια καθώς και αναφορές από άλλα έργα της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Βλ. Άρης Μαραγκόπουλος, *Ulysses, οδηγός ανάγνωσης*, Αθήνα, Τόπος, 2010, σ. 12.
3. Βλ. *Το τραγούδι του Λάζαρου*, επιμ. Παναγιώτης Βασιλείου, Κύπρος 2003: *Κύριε και Διδάσκαλε και Δέσποτα Πανάγαθε, / ο φίλος σας ο Λάζαρος τετραμερίς ευρίσκεται / σήμερα εν τω μνήματι.*
4. *Θεός εί και άνθρωπος, επαληθεύων, τεις πράγμασι τα ονόματα, επέστης τω μνήματι, σαρκί ο Λόγος, και ήγειρας ως Θεός, τον τετραήμερον. / Την άστεκτόν σου πρόσταξιν, μη φέρων Ιησού, Άδης ο πολλούς δεξάμενος έπτηξε, και τεταρταίον όντα Λάζαρον, συν τη φωνή ζώντα, και ου νεκρόν εδίδου. / Ω Ιουδαίων άνοια! ω πώρωσις εχθρών! τίς οίδε νεκρόν εκ τάφου εγειραντα; Ηλίας πάλα εξανέστησεν, αλλ' ουκ εκ μνήματος, αλλ' ουδέ τεταρταίον. / Ο τεταρταίος Λάζαρος Σωτήρ, ως ήκουσε, κάτω της φωνής σου αναστάς, ανύμνησέ σε, και γεγηθώς ούτως εβόα. Συ Θεός και Κτίστης μου, σε προσκυνώ και υμνώ, τον αναστήσαντά με.*

Σάββας Παύλου

Μικρά φιλολογικά, διορθώσεις, προσθήκες

Ι. Ο Δημήτρης Αγγελής, υπεύθυνος έκδοσης της Νέας Ευθύνης, είχε την καλοσύνη να μας στείλει πρόσφατα, ανάμεσα σ' άλλα, και ένα σύντομο αλλά μεστό σημείωμα του αείμνηστου Κώστα Π. Μιχαηλίδη για την «Ανεράδα». Ύστερα από τον Γλαύκο Αλιθέρση, ο Κ. Π. Μιχαηλίδης είναι ο δεύτερος στη σειρά ποιητής ο οποίος προσέγγισε την «Ανεράδα» ως ποίημα ποιητικής: «ένα ποίημα γνήσιας λυρικής έμπνευσης, που εγγίζει το πνεύμα της ίδιας της ποιησης ως ιερής, δαιμονικής μανίας. Γιατί ο «ξηστικός» της «Ανεράδας», της Νεράιδας, είναι η ίδια η ψυχή του ποιητή, αυτού του αλαφροΐσκιωτου, που εξ-ίσταται της πραγματικότητας και μέσα στην έκστασή του αυτή ζει το θαύμα του έρωτα και της ομορφιάς και μετατρέπει τον κόσμο σ' ένα έκπαγλο όραμα. [...] Το γέλιο της «Ανεράδας» ξεσπά όμως ειρωνικά, αδυσώπητα, αφήνοντας πίσω του μόνο πια, εξαπατημένο, εκτεθειμένο στην ολοκληρωτική του στέρηση, τον ποιητή, μέσα σε μια αθεράπευτη υπαρξιακή ρωγμή. Αυτή η ρωγμή είναι που δεν τον αφήνει πια να συμβιβαστεί με τον κόσμο και τον μεταμορφώνει σ' έναν έκ-πληκτο, έναν εκτός εαυτού, έναν «ξηστικό» (Ευθύνη 199, Ιούλ. 1988, 363-364). Δεν είχα υπόψη μου το δημοσίευμα αυτό, όταν έγραφα τη μελέτη μου «Το μοτίβο της νεράιδας και η αγωνία του ποιητή. Από τον Κητς και τον Πούσκιν στον Β. Μιχαηλίδη και τον Λ. Πορφύρα», *Στοχαστικές προσαρμογές*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2000, σσ. 17-56. Το κείμενο και συμπυκνωμένο αυτό σημεί-

ωμα του Κ. Π. Μιχαηλίδη ως θεωρηθεί προσθήκη στην παραπάνω μελέτη, καθώς μάλιστα στηρίζει την υπόθεση εργασίας της.

II. Στην *Ιστορία της νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας* (Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2010) των Γιώργου Κεχαγιόγλου και Λευτέρη Παπαλεοντίου να διορθωθούν/προστεθούν τα παρακάτω (όλα αφορούν το Β΄ Μέρος του βιβλίου, που συντάχθηκε από τον Λ. Π.): α) Το μυθιστόρημα *Αγάπη κι εγωισμός* της Χρυσταλλένης Αλεξάνδρου εκδόθηκε στην Αμμόχωστο το 1938, όχι το 1939 (σ. 389). β) Η θετική κριτική του Α. Καραντώνη για την *Ανθολογία κυπρίων ποιητών* (1951) του Α. Σ. Ιωάννου δημοσιεύτηκε στην *Ελληνική Δημιουργία* 86 (1 Σεπτ. 1951) 352 (σσ. 444-446 και 806, σημ. 343). γ) Ο Φοίβος Σταυρίδης γεννήθηκε το 1938, όχι το 1939 (σ. 471). δ) Ο Ανδρέας Καραγιάν κατάγεται από ελληνοκύπριο πατέρα και κύπρια μητέρα λιβανικής καταγωγής, αλλά διατήρησε το όνομα του θετού του πατέρα, που ήταν Αρμένιος (σ. 646). ε) Ο ορθός τίτλος του μυθιστορήματος που εξέδωσε το 2008 ο Άντης Ροδίτης είναι *Ο συγγραφέας* (σ. 689). στ) Η σωστή βιβλιογραφική παραπομπή στη σημ. 503 (σ. 815) είναι: *Αντί* 236 (8.7.1983) 53-55.

Λ. Π.

Κώστας Λαβίθης, «Αρνησίπατρις»

Στο περιοδικό *Αγωνιστής* της Λευκωσίας (έτος Δ΄, αρ. 81, 15 Φεβρ. 1948, σ. 5) δημοσιεύτηκε το μάλλον «ανέκδοτο» ποίημα του Κώστα Λαβίθη «Αρνησίπατρις», το οποίο έχει επισημάνει ο Φοίβος Σταυρίδης. Το παραθέτουμε μαζί με το προλογικό σημείωμα της Σύνταξης του περιοδικού *Αγωνιστής*:

Δημοσιεύομεν ένα από τα ωραιότερα ποιήματα που έχει γράψει ο καλός μας ποιητής και διανοούμενος κ. Κ. Λαβίθης στο διάστημα της στρατιωτικής του υπηρεσίας. Με το ποίημα τούτο δίνεται, με αδρούς στίχους, μια ζωντανή εικόνα της επαφής των Κυπρίων στρατιωτών με στρατιώτες άλλων λαών που δείχνει, με αρκετό βάθος και ρεαλισμό, το παράπονο χιλιάδων Κυπρίων νέων για τις συνθήκες του στενού περιβάλλοντός των, την ανησυχία των για το μέλλον και τον ακατανίκητο πόθο των να μεταναστεύσουν οπουδήποτε, πιστεύοντας να βρουν πιο καλές συνθήκες για την πρόδοί των. Ο «Αρνησίπατρις» είναι ένα ρεαλιστικώτατο δραματικό ποίημα, που με αυτό εκφράζεται η καρδιά ενός μεγάλου μέρους της Κυπριακής νεολαίας.

Στρατιωτική ποίηση

Αρνησίπατρις

Ο Τζώννου από το Λίβερπουλ κι ο Ζαν απ' τη Λυών,
ο Τζων από το Σίδνεϊ κι ο Γιάννης απ' τη Σκάλα,
όλοι φαντάροι γελαστοί, μιαν νύχταν είχαν γνωριστεί
μες στην καντίνα του στρατού και κέφια είχαν μεγάλα.

Ο Ζαν κι ο Γιάννης τ' αγγλικά τα ξεύρανε καλά κακά,
κι ο Τζων κι ο Τζώννου ξεύρανε τις μπίρες να κερνάνε·
– Εβίβα, εβίβα βρε παιδιά, με μια και μόνο μια καρδιά
τέσσερις χώρες έσμιξαν απόψε και γλεντάνε.

Πάνω στη ζάλη του ποτού βγάζουν το μέλλον τους ατού,
και την παρέαν ερώτημα ζωηρό την καταπιάνει:
Σαν του πολέμου η συφορά τελειώσει κι όλοι με χαρά
βρεθούμε στις πατρίδες μας – καθένας τι θα κάνει;

Ο Τζώννου πρώτος τούς λαλεί μ' αισιοδοξία ριγηλή
ότι μεγάλο ένα γκαράζ στο Λίβερπουλ θα ιδρύσει·
κι ο Τζων με πόζα ταιριαστή λέγει είναι γιος εφοπλιστή
και του μπαμπά του τη δουλειά σαν πάει θα συνεχίσει.

Και το κασκέτο ενώ πετά, λέγει κι ο Ζαν τραγουδιστά
θα ξαναπιάσει στη Λυών την τέχνη του την ίδια·
και σα ρεφρέν αναφωνεί ότι επιστάτης θα γινεί
στο πιο παλιό εργοστάσιο που κάνει κεραμίδια.

Και να, του Γιάννη πια η σειρά έρχεται, κι όμως συφορά!
Καθένας τότε μ' έκπληξη πολλή τον αντικρίζει
να 'ν' στις παλάμες του σκυφτός, ο τόσον εύθυμος αυτός,
κι ως από λύπη ξαφνική, μεγάλη, να δακρύζει.

– Γιάννη, τι έχεις; τον ρωτούν κι απορημένοι τον κοιτούν.
– Γιάννη μας, έλα, σύνελθε. Τα κέφια σου μη χάνεις.
Χάιτε, λοιπόν, πες μας κι εσύ, σα στην πατρίδα τη χρυσή
ξαναβρεθείς ελεύθερος πολίτης, τι θα κάνεις;

Μα ο Γιάννης είχε πια μπλεχτεί με κάθε ανάμνηση φριχτή
της Κύπρου, που το κέφι του το εκάναν να τουμπάρει.
Κι όλοι τους ξάφνου ακούν εκεί μιαν ικεσία σπαραχτική:
«Αδέλφια μου, ένας από σας στη χώρα του ας με πάρει».

Γύρω απ' τον Γιάννη τρέξανε συνάδελφοι καμπόσοι,
μ' απ' όλους μόνο οι Κύπριοι τον πόνο του είχαν νιώσει...

Δυτική Έρημος, Γενάρης 1942
(Ανέκδοτο)

Κώστας Λαβίθης